

GRZEGORZ KIARSZYS, JUSTYNA KOLENDA

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE GRODZISKA W KRAJOBRAZIE DOLINY BARYCZY. PRZYCZYNEK DO STUDIÓW NAD PRZEMIANAMI OSADNICZYMI

Abstract: The „stronghold phenomena” occurred in early medieval period in relatively short time over the vast area inhabited by the Western Slavonic tribes. It is among one of the most absorbing problems of contemporary medieval studies. In this paper we focus on the case study from the valley of the Barycz River. We discuss examples of the traditional approaches to early medieval strongholds in order to reinterpret their functions and define new aims of archeological studies. The main purpose of this paper are settlement processes that occurred at the turn of the tribal and early state periods. In our studies we refer to the results of archeological non-invasive methods (Airborne Laser Scanning, geophysics, aerial archeology), historical sources and archival results of earlier excavations and fieldwalkig.

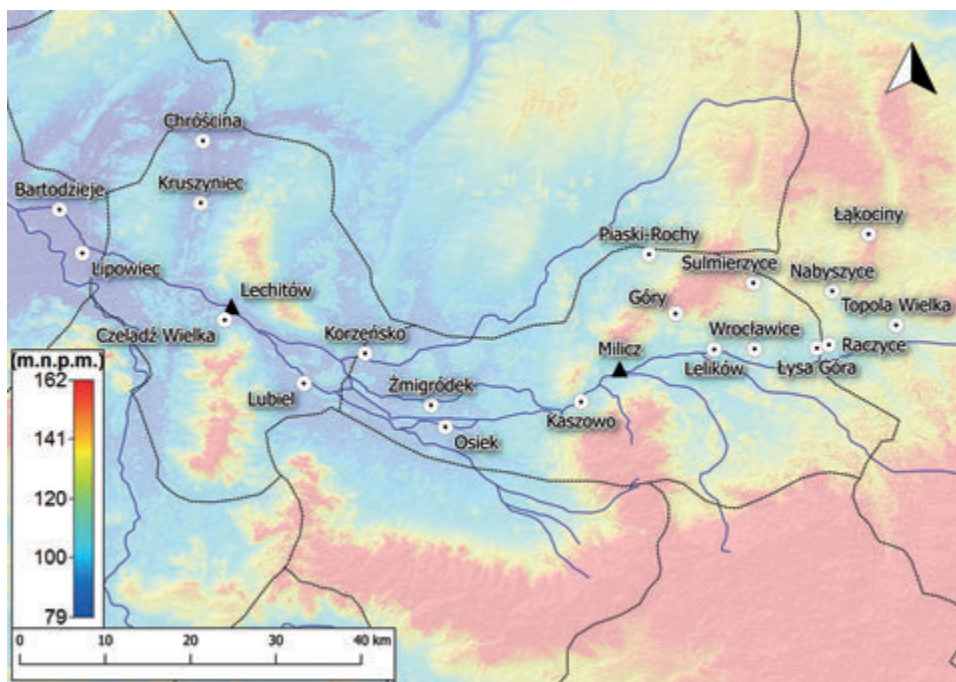
Keywords: medieval archaeology, settlement studies, landscape archeology, early medieval strongholds, Milicz, Sądowel, non-invasive methods, airborne laser scanning

WSTĘP

Celem tego artykułu jest przedstawienie wybranych aspektów związanych z przemianami osadniczymi zachodzącymi we wczesnym średniowieczu w górnym i dolnym biegu Baryczy. Przeprowadzone rozważania mają uwypuklić problemy związane z identyfikacją w źródłach archeologicznych form osadnictwa, charakterystycznych dla społeczności tzw. plemiennych i wczesnopaństwowych. Nasza uwaga będzie się koncentrowała głównie na jednej z form tego osadnictwa, a mianowicie grodach. Pod względem przestrzennym analizowane obszary pokrywają się w przybliżeniu z powstałymi w okresie państwowym okręgami grodowymi, a następnie kasztelaniami milicką i sądowską. W okręgu milickim mediewiści wydzielają dwie części (Młynarska-Kaletynowa 1993, ryc. 1): 1) wschodnią, określaną jako *terytorium milickie*, położoną w górnym biegu Baryczy i 2) zachodnią, identyfikowaną z *terytorium żmigrodzkim*, zlokalizowaną w środkowym odcinku tej rzeki, natomiast okręg sądowski

G. Kiarszys, grzegorz.kiarszys@usz.edu.pl, Katedra Archeologii, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Szczeciński, ul. Krakowska 71–79, 71–017 Szczecin

J. Kolenda, jko@arch.pan.wroc.pl, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza IAI PAN, ul. Więzienna 6, 50–118 Wrocław

Ryc. 1. Mapa stanowisk omówionych w artykule na tle numerycznego modelu terenu. Orientacyjne granice okręgów grodzowych w Sądowli i Miliczu wyrysowane na podstawie Arnolda (1968a) w celach orientacyjnych (oprac. G. Kiarszys)

jest sytuowany w dolnym biegu Baryczy (por. ryc. 1). Analizą objęto również stanowiska graniczące od wschodu z kasztelanią milicką. Należą do nich grodziska w Łąkoćcinach, Nabyszycach, Topoli Wielkiej, Raczycach oraz miejsce kultu na Łysej Górze.

Stopień rozpoznania tych obszarów nie jest jednakowy. W obrębie najlepiej przebadanego *terytorium milickiego* zadokumentowano 7 wczesnośredniowiecznych grodzisk o stosunkowo dobrym stanie zachowania w miejscowościach: Sulmierzyce (Chachalnia), Wrocławice, Lelików, Góry, Piaski-Rochy (Baszków), Milicz i Kaszowo¹. W wyniku prowadzonych badań powierzchniowych w obrębie *terytorium żmigrodzkiego* zainwentaryzowano 7 grodzisk (stanowiska w miejscowościach: Łąki, Osiek Mały, Żmigródek – stanowiska 1, 2, 3, Żmigród i Korzeńsko). Jednak ich zły stan zachowania i stopień rozpoznania nie jest spójny z badaniami przeprowadzonymi na pozostałych stanowiskach w Dolinie Baryczy. Spośród tych 7 obiektów całkowicie nieczytelne są obecnie dwa (Żmigródek, stan. 1 i 3). Nie zlokalizowano dotychczas grodu w Żmigrodzie, dyskusyjne jest również istnienie grodu w miejscowości Łąki². W obrębie obszaru sądowskiego zlokalizowano także 7 wczesnośredniowiecznych

¹ Do okręgu milickiego zaliczono również grody, które obecnie leżą poza granicami administracyjnymi Dolnego Śląska.

² Z tego powodu pominęliśmy te obiekty w dalszych rozważaniach.

grodzisk w miejscowościach: Bartodzieje, Chróścina, Kruszyniec, Lipowiec, Lubiel, Sądowel (st. Lechitów) oraz być może kolejny obiekt, położony na gruntach wsi Czeładź Wielka. Następne dwa domniemane grodziska są wzmiankowane na gruntach wsi Niechlów i Osetno Małe (Kiarszys 2015, 72). Jednak pomimo podejmowanych prób nie udało się potwierdzić ich lokalizacji w terenie. Większość stanowisk, z wyjątkiem grodzisk w Miliczu i Sądowlu, w okresie międzywojennym zalesiono i częściowo włączono w obręb działek leśnych. Takie postępowanie miało na celu zabezpieczenie i utrwalenie ich formy terenowej, ale jednocześnie nastąpiła znaczna destrukcja układów stratyfikacyjnych przez system korzeniowy drzew.

Oprócz powyżej zakreślonego celu, zamierzamy także zwrócić uwagę na trudności interpretacyjne rezultatów badań archeologicznych, wynikające z niedostatków wiedzy teoretycznej i ustaleń dotyczących stosunków społecznych dla wczesnego średniowiecza, brak precyzyjnych datowań omawianych obiektów oraz inne luki źródłowe. W zaprezentowanych studiach wykorzystaliśmy wyniki nieinwazyjnych i inwazyjnych badań archeologicznych, źródła pisane i kartograficzne oraz ustalenia zawarte w artykułach naukowych dotyczących omawianych regionów.

DWA GŁÓWNE MODELE ARCHEOLOGICZNYCH STUDIÓW OSADNICZYCH

W badaniach nad strukturami osadniczymi w archeologii polskiej można wyróżnić dwa podstawowe schematy postępowania naukowego (Żak 1977; 1985). Pierwszy, statyczny (pozytywistyczny), polega na rejestrowaniu relikwów archeologicznych, ich opisie i uporządkowaniu pod względem chronologicznym, przestrzennym oraz kulturowym. Ta procedura badawcza oparta jest na wnioskowaniu indukcyjnym, a jej celem jest tworzenie tzw. teorii uogólniającej, czyli wyjaśnień, odwołujących się m.in. do przesłanek determinizmu przyrodniczego, elementów dyfuzjonizmu i ewolucjonizmu (szerzej na ten temat Rączkowski 2011, 10–11, 14; 2012, 367, 373). Schemat drugi wpisuje się w nurty archeologii modernistycznej i postmodernistycznej, stosującej wnioskowanie dedukcyjne, wymagające wykorzystania określonej teorii społecznej i zdefiniowania założeń wstępnych. Przyjęta teoria oraz sformułowany problem naukowy determinują m.in. dobór metod badawczych, źródeł, jak również narzędzi do interpretacji uzyskanych rezultatów. Pozwala to na tworzenie dynamicznych narracji o przebiegu procesów kulturowych i wyeksponowanie sprawczej roli grup ludzkich w kształtowaniu struktur osadniczych. Przybliża to studia osadnicze do archeologii krajobrazu, która traktuje przestrzeń kulturową holistycznie (np. Barford 2001, 29) i bada m.in. strategię przekształcania krajobrazu przez dawne społeczności (np. Tilley 1994; Darvill 1997; 2001).

W artykule przyjęto drugi z omówionych schematów badawczych. Parafrazując zatem słowa J. Żaka (1977, 423), problematyka osadnictwa powinna być rozpatrywana od *strony dramatu* (treści kulturowych), zamiast z *perspektywy scenerii* (zachowanych form archeologicznych). Jeżeli zaakceptujemy pogląd, że struktury osadnicze

tworzone przez określoną grupę ludzi są pochodną procesów kulturowych, to właśnie w sferze organizacji społeczno-kulturowej należałoby doszukiwać się kontekstu objaśniającego ich specyfikę. W dalszej części naszych rozważań powołujemy się na hipotetyczne modele społeczne, aby za ich pośrednictwem podjąć próbę interpretacji zjawisk osadniczych. Wzmiankowane modele cechuje wysoki stopień generalizacji. Ze względu na niedostatek źródeł historycznych i opracowań dotyczących problematyki organizacji społecznej we wczesnym średniowieczu wykorzystano rezultaty badań retrogresywnych K. Modzelewskiego (np. 1987; 1992; 2000), wybrane koncepcje H. Łowmiańskiego (np. 1970) oraz rozwinięcie tych idei przez licznych archeologów. Uzyskane na tej podstawie wnioski pozwalają na stworzenie spójnych podstaw teoretycznych, dających się zastosować w interpretacji rezultatów badań archeologicznych³.

FUNKCJE WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH GRODÓW W INTERPRETACJACH ARCHEOLOGICZNYCH

W literaturze archeologicznej toczy się obecnie dyskusja na temat funkcji wczesnośredniowiecznych grodów. Coraz liczniejsze głosy sygnalizują konieczność weryfikacji obowiązującej definicji pojęcia gród. Wskazuje się, że dominujące poglądy o militarnym przeznaczeniu grodów, zarówno tych przed- jak i wczesnopaństwowych⁴, nie wyczerpują problematyki tego złożonego zagadnienia. Słowiańskie słowo „gród” nie miało bezpośredniej konotacji militarnej i oznaczało miejsce ogrodzone – „zagrodę”, wyznaczoną przez jakąś konstrukcję (szerzej o tym zagadnieniu m.in. Moździoch 2002, 41, 125; Chudziak 2014, 47; Rosik 2014, 41; Urbańczyk 2014, 27; Kolenda, Seidel-Grzebińska 2017, 7–8).

Problematykę tę można jednak rozpatrywać także z innej perspektywy. W tym celu posłużymy się podziałem, zaproponowanym przez L.R. Binforda (1962, 217, 219–220), według którego kultura dzieli się na trzy główne sfery: technologiczną, społeczną i ideologiczną, a powiązane z nimi wytwory materialne są określane jako technomiczne, socjotechniczne i ideotechniczne. Obiekty, należące do sfery technomicznej, funkcjonują na styku kultury i „świata fizycznego” (są to np. narzędzia, broń, budynki mieszkalne etc.), wytwory socjotechniczne uczestniczą w tworzeniu i utrwalaniu relacji społecznych (np. symbole przynależności grupowej, atrybuty władzy i prestiżu), natomiast rolą obiektów ideotechnicznych jest symboliczne manifestowanie treści ideologicznych (mogą to być np. figurki bóstw, lecz także monumentalne budowle związane z utrwalaniem określonych ideologii – np. średniowieczne świątynie etc.). W każdym materialnym wytworze odzwierciedlają się wszystkie trzy sfery kultury, spośród których jedna jest dominująca i determinuje jego pierwotne przeznaczenie.

W świetle zakreślonej powyżej propozycji podziału kultury należałoby zatem uznać, że tradycyjny sposób narratywizowania grodów wczesnośredniowiecznych

³ Pozostawiamy zatem na uboczu krytykę tego modelu przeprowadzoną przez J.S. Matuszewskiego (1991).

⁴ W niniejszym artykule określenia: plemię i okres plemienny są używane jako terminy analityczne.

przyporządkowuje je do grupy obiektów technomicznych, ponieważ eksponuje ich militarne i zarazem praktyczne przeznaczenie, marginalizując równocześnie pozostałe funkcje. Coraz częściej dyskutowana jest jednak przez mediewistów koncepcja grodów przedpaństwowych jako obiektów o charakterze rezydencjonalnym (prestiżowym) lub obrzędowym (np. Łowmiański 1970, 54–58; Chwiłkowska 1979; Kara 2006; 2009, 30–31). Perspektywa ta byłaby zatem istotnym przewartościowaniem dotychczasowych poglądów. W jej świetle grody okresu plemiennego należałoby traktować nie jako obiekty technomiczne, a raczej jako budowle socjotechniczne lub ideotechniczne, ponieważ ich główna rola miałaby polegać na symbolizowaniu i przekazywaniu komunikatów związanych z prestiżem wspólnoty, manifestowaniem i tworzeniem tożsamości kulturowej, a być może także pełnieniem funkcji religijnych. Z kolei w przypadku grodów powstałych z inicjatywy władców piastowskich mediewiści dostrzegają fakt, że tworzenie systemu warowni państwowych miało doniosły wpływ na przebieg procesów społecznych i różnicowanie się grup ludzkich (np. Kurnatowska 1977; Kara 2009, 290–316), co także wyraźnie eksponuje wymiar socjotechniczny grodów. Należy podkreślić, że przyjęcie poglądu o pierwotnej funkcji socjotechnicznej bądź ideotechnicznej wczesnośredniowiecznych warowni nie musi wykluczać ich technomicznego (militarnego) znaczenia.

W celu zweryfikowania omówionych poglądów odniesiemy się do wiedzy o organizacji społeczeństw okresu przedpaństwowego i państwowego oraz rezultatów metod archeologicznych. Pozwoli to odpowiedzieć na pytanie, czy tradycyjne poglądy na temat funkcji wczesnośredniowiecznych grodów wymagają przewartościowania w świetle najnowszych ustaleń archeologicznych?

STRUKTURA SPOŁECZNA I PRZESTRZENNA OSADNICTWA PLEMIENNEGO

W tradycji polskiej mediewistyki badania struktury społecznej to w przeważającej części pole dociekań historyków. W świetle dotychczasowych ustaleń społeczności plemienne Słowian były stosunkowo słabo zróżnicowane pod względem statusu, posiadanego majątku i wykonywanych prac. Składały się one z grupy pospolitych wolnych, nielicznych elit oraz ludzi niewolnych, którzy nie mieli wpływu na życie społeczne (Łowmiański 1970, 33–46; Modzelewski 1987, 44; 1992, 186). Zarysowany powyżej obraz jest jednak bardzo zgeneralizowany i można go dopasować do wielu różnych ludów. Wynika to zapewne z niedostatku źródeł i badań tego zagadnienia dla okresu plemiennego i wyraźnie kontrastuje z wiedzą na temat organizacji społecznej w państwie pierwszych Piastów, w którym występowało szerokie spektrum grup o różnym statusie prawnym i obowiązkach wobec władcy.

Przywołane przesłanki pozwalają sądzić, że organizacja społeczeństw żyjących we wczesnym średniowieczu na ziemiach śląskich mogła mieć charakter zbliżony do egalitarnego, czyli typowy dla ludów o stosunkowo małym zróżnicowaniu grup społecznych i ich niskiej specjalizacji (Binford 1962, 222). Zapewne istniał już także

ograniczony zwyczaj dziedziczenia po przodkach przynależności do określonej grupy oraz przenoszenia prestiżu na potomków. Egalitarność w tym przypadku nie oznacza zrównania statusu grup społecznych czy braku elit, a teoretyczną możliwość awansu społecznego dla większości członków plemienia (ograniczoną przez płeć czy np. grupy wiekowe). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w tradycji wybierania księcia plemiennego przez ogół wolnych, możliwości jego obalenia w ten sam sposób oraz szerokich kompetencjach wiecu przy podejmowaniu ważnych decyzji (Boroń 1999, 90–99; Modzelewski 1992, 181–182). Wszystko wskazuje więc na to, że system sprawowania władzy nie miał charakteru scentralizowanego. Nie istniał aparat administracyjny ani urzędnicy terytorialni. Najprawdopodobniej nie było także zwyczaju, by opola odprowadzały regularną daninę dla księcia. Organizacja plemienna była odpowiedzialna za politykę zewnętrzną, sądownictwo oraz egzekwowanie prawa i prowadzenie wojny (Łowmiański 1970, 129–150; Modzelewski 1987, 52; 1992, 186; Boroń 1999, 67; Kara 2009, 25–26). W społeczeństwie egalitarnym występował ponadto względnie równomierny dostęp do surowców naturalnych oraz technologii (Binford 1962, 222). Potwierdzają to także badania wykopaliskowe, wskazujące z jednej strony na wszechstronność odkrywanego na stanowiskach osadniczych z okresu plemiennego wytwórstwa, z drugiej zaś na stosunkowo niski poziom technologiczny artefaktów i brak specjalizacji (np. Łodowski 1980, 71; Łodowski, Szydlowski 1992, 27; Kolenda 2011, 55), z wyjątkiem nielicznych gałęzi rzemiosła, np. metalurgii (np. Łodowski 1980, 86, 151–152).

Brak scentralizowanej władzy i aparatu administracyjnego powodował, że wspólnoty lokalne musiały być samowystarczalne. W tym aspekcie organizacja plemienna i jej kultura materialna wyraźnie różniły się od społeczeństwa elitarnego, powstałego w okresie piastowskim i charakteryzującego się obserwowalną w materiale archeologicznym, postępującą stopniowo specjalizacją wytwórczą, znaczącym wzrostem poziomu technologicznego oraz planowym tworzeniem osad produkcyjnych (np. Moździoch 1990, 107–139).

Na poziomie organizacji przestrzennej społeczności plemiennych, przede wszystkim dzięki ustaleniom badań retrogresywnych, wyróżnia się w porządku hierarchicznym: 1) żreb (gospodarstwo); 2) wieś (sio(d)ło); 3) opole i 4) plemię (Arnold 1968b, 419–420; Modzelewski 1987, 36). Na więzi rodzinne i rodowe nakładało się poczucie przynależności do zamieszkiwanego terytorium tworzące wspólnotę sąsiedzką (Łowmiański 1970, 46–73; Strzelczyk 2001, 166–168; Moździoch 2002, 23–25). Sąsiadujące ze sobą wsie zrzeszały się w organizacje sąsiedzkie nazywane opolami lub osadami (Łowmiański 1970, 63–65; Modzelewski 1987, 32, 35), które tworzyły jednostki terytorialno-polityczne, czyli plemiona (np. Strzelczyk 2001, 171–175). Elementy tożsamości grupowej i podziały społeczne odzwierciedlały się zatem w przestrzennej organizacji sieci osadniczych. Współistniały z nimi także inne obiekty i formy terenowe, współtworzące struktury osadnicze, np. cmentarzyska, drogi, układy pól, miejsca eksploatacji surowców, miejsca kultu etc., którymi ze względu na tematykę tego artykułu nie będziemy się jednak zajmować.

Realizowane przez mediewistów studia dotyczące organizacji plemiennej i identyfikacji etnicznej poszczególnych ludów, zamieszkujących we wczesnym średniowieczu Wielkopolskę i Śląsk, wskazują na to, że w północno-zachodniej części Śląska znajdowały się najprawdopodobniej siedziby ludu Dziadoszan (Leciejewicz 1976, 64–65; Kurnatowska 1996, 306–308), natomiast dolina górnego biegu Baryczy miała być zamieszkała przez społeczność, której nazwa nie została utrwalona w źródłach pisanych. Pogląd ten zweryfikował archeolog S. Moździoch (2000, 33–38, tutaj analiza całej problematyki). Badacz ten uważa, że skupisko osadnicze w okolicach dzisiejszego Milicza zamieszkiwali Trzebowianie.

WCZESNOŚREDNIOWIECZNE OSADNICTWO GRODOWE W DOLINIE BARYCZY A IDEA NIEWIELKICH GRODÓW I PROBLEMATYKA ICH DATOWANIA

Jak wskazaliśmy we wstępie, podstawę źródłową niniejszych rozważań stanowią grodziska, usytuowane w obrębie doliny i częściowo prawobrzeżnego dorzecza Baryczy. Obszar ten w okresie państwowym stanowił terytorium kasztelanii milickiej i sądowskiej. Istotne jest ustalenie, które z analizowanych stanowisk można zaliczyć do grodów pobudowanych przez wspólnoty lokalne, funkcjonujące na tym terenie w tzw. okresie plemiennym, szczególnie w jego schyłkowej fazie, a które powstały pod wpływem kontaktów lub z inicjatywy władzy piastowskiej. Takie zdefiniowanie problemu ma na celu zweryfikowanie koncepcji, w myśl której obszar ten stanowił rodzaj pustki osadniczej, która została włączona w obręb państwa Piastów ok. połowy X w. i w planowy sposób skolonizowana (Teske 2000)⁵. Utworzone wówczas liczne i z reguły niewielkie okręgi grodowe miały w świetle tych poglądów stanowić zaplecze przyszłej ekspansji terytorialnej na teren Śląska.

W kręgu naszych zainteresowań znajdują się stanowiska archeologiczne należące do typu niewielkich, jednoczołowych grodzisk wklęsłych o kolistym lub owalnym zarysie. Odstępstwem od tej prawidłowości jest grodzisko w Bartodziejach o podkowiatym kształcie umocnień. Do tak zdefiniowanej grupy zaliczyliśmy pięć grodzisk z dolnego biegu Baryczy: Bartodzieje, Chróścina, Kruszyniec, Lipowiec, Lubiel⁶ oraz wymagający weryfikacji obiekt położony na gruntach wsi Czeladź Wielka, datowany

⁵ Wprowadzona do literatury archeologicznej koncepcja została zbudowana na postawie osadnictwa grodowego, głównie w oparciu o analizę obwałowań, zarejestrowanych na majdanach układów nawarstwień i pozostałości zabudowań. Nie opublikowano zespołów ceramicznych oraz przedmiotów pozyskanych z tych obiektów. Wyjątek stanowią dwa stanowiska w miejscowościach: Kaszowo i Piaski-Rochy, z których tego typu zabytki częściowo opracowano.

⁶ Relikty centralnego grodu plemienia Dziadoszan zostały zidentyfikowane w miejscowości Przedmoście, st. 1 (pow. głogowski), w pobliżu dawnego ujścia Baryczy do Odry i są położone poza obszarem omawianym w tym artykule. Jest to obiekt znacznie większy od pozostałych grodzisk. Miał on dwa człony wałów, a jego powierzchnia wynosiła ok. 3 ha (Czapla 2007). Jak wspomniano we wstępie, grodziska z tego okresu mogły znajdować się także w Niechlowie i Osetnie Małym, jednak ich lokalizacja pozostaje nieznana (Kiarszys 2015, 72).

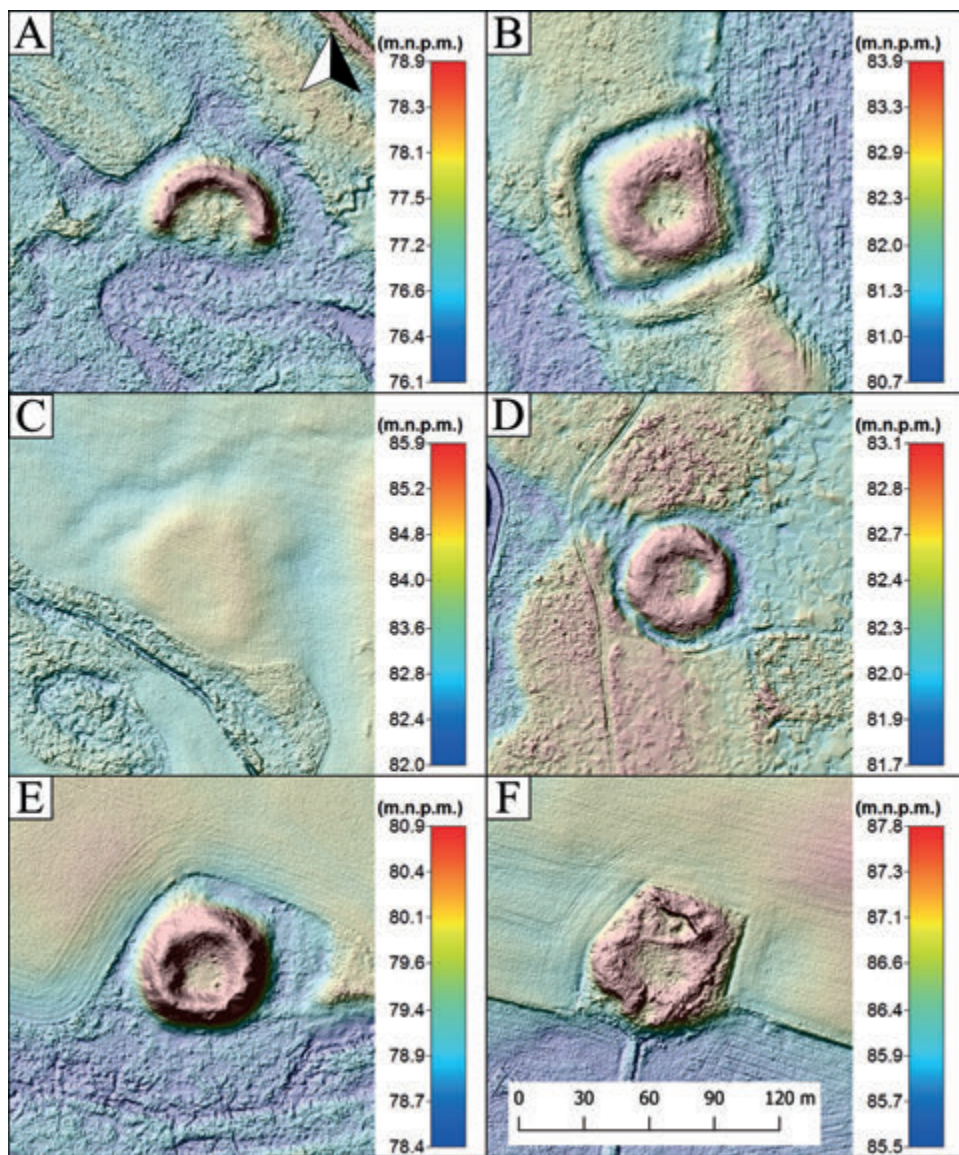
ogólnie na wczesne średniowiecze (por. ryc. 2; tab. 1, stanowisko niedawno zarejestrowane). W górnym i środkowym biegu Baryczy, w obrębie terytorium milickiego i na jego pograniczu, zadokumentowano natomiast 13 grodzisk z tego okresu w miejscowościach: Topola Wielka, Raczyce, Wrocławice, Lelików, Kaszowo, Osiek Mały, Nabyszyce, Łąkociny, Sulmierzyce (Chachalnia), Góry, Piaski-Rochy (Basków), Żmigródek, Korzeńsko⁷ oraz miejsce kultu, określane jako Łysa Góra (por. ryc. 3–5; tab. 2). W starszej literaturze przedmiotu archeolodzy wskazywali na dość szerokie ramy czasowe funkcjonowania tych obiektów, umieszczając je zarówno w okresie przed-, jak i państwowym (np. Kaletynowie, Lodowski 1968). Na różnego rodzaju wątpliwości, związane z ich pewnego rodzaju „płynnością chronologiczną”, wskazywał S. Moździoch (2000). Tego typu problemy są w dalszym ciągu podnoszone przez badaczy (za Kiarszys 2015, 202–218).

Inaczej wygląda datowanie niektórych grodzisk pobudowanych w górnym biegu Baryczy i w południowej części Wysoczyzny Kaliskiej. Asumptem do sprecyzowania ich metryki była rozpoczęta pod koniec ubiegłego wieku weryfikacja datowania grodów na terenie Polski, która spowodowała znaczne „odmłodzenie” tego typu stanowisk. Rezultaty datowań metodą dendrochronologiczną podobnych umocnień z obszaru północno-zachodniej części Dolnego Śląska i Wielkopolski wskazały na nieco inne ramy chronologiczne, niż wcześniej sądzono⁸. W kontekście nowych ustaleń podjęto weryfikację czasu budowy obiektów w górnym biegu Baryczy i na Wysoczyźnie Kaliskiej. Została ona przeprowadzona w dwóch etapach, a zapoczątkowały ją badania, realizowane przez IAIe PAN oddział w Poznaniu przy współpracy z Delegaturą w Kaliszu. Prace związane z precyzowaniem chronologii objęły swym zasięgiem grodziska w miejscowości Kaszowo, Wrocławice, Nabyszyce, Topola Wielka i Piaski-Rochy (tab. 1–2; Kara et al. 2006; Kolenda 2011). Drugi etap badań został zrealizowany przez IAIe PAN we Wrocławiu i dotyczył stanowisk w Miliczu, Górach, Lelikowie i we Wrocławicach. W rezultacie przeprowadzonych analiz dendrochronologicznych drewna pobranego z obwałowań milickiego grodu uzyskano daty, wskazujące na budowę umocnień po roku 960 (Kolenda 2008)⁹. Analizy radiowęglowe spalonego drewna, pobranego z wnętrza wału grodziska w Górach wskazują na czas jego budowy pomiędzy połową VII a początkiem IX w., natomiast z odwiertu wykonanego na zewnątrz obwałowań pozyskano także spalone drewno, jednak znacznie

⁷ W świetle obecnej wiedzy dyskusyjne wydaje się istnienie wczesnośredniowiecznego grodziska w miejscowości Łąki, brak również możliwości identyfikacji grodów Żmigródek 1 i 3 oraz Żmigród.

⁸ Przykładowe datowania grodzisk metodą dendrochronologiczną: Klenica, stan. 3, 850–860 AD; Sława, stan. 21, 4. ćwierć IX w.; Obiszów, stan. 2, 1. ćwierć X w. oraz na podstawie ceramiki: Przedmoście, stan. 1, od IX w. do pocz. XI w. i w wyniku analizy paciorków szklanych; Gostyń, stan. 2, IX–X w. (Kolenda 2011 – tu dalsza literatura).

⁹ W świetle obecnych badań nie można jednak wykluczyć, że najwcześniejsze fazy funkcjonowania grodu w Miliczu mogły sięgać okresu plemiennego (Kolenda 2017). Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku domniemanego grodziska, położonego na gruntach wsi Czeladź Wielka, w sąsiedztwie grodziska sądowskiego. Oba stwierdzenia należy jednak na tym etapie badań traktować jako hipotezy robocze, wymagające weryfikacji.

Ryc. 2. Wczesnośredniowieczne grodziska położone w dolnym biegu Baryczy w miejscowościach: A) Bartodzieje; B) Chróścina; C) Czeladź Wielka; D) Kruszyniec; E) Lipowiec; F) Lubiel. Wszystkie stanowiska archeologiczne zostały przedstawione w identycznej skali w celach porównawczych. Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315°, wysokość 15°, dane ALS (oprac. G. Kiarszys)

Tabela 1. Grodziska w dolnym biegu Baryczy

Stanowisko	Lokalizacja (WGS 84)	Forma terenowa
Bartodzieje, st. 3 (AZP 67–22/68) (gm. Niechlów, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.68820 E 16.32332	Grodzisko podkowiaste lub pierścieniowate, częściowo zniszczone przez rzekę.
Chróścina, st. 4 (AZP 66–24) (gm. Góra, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.76568 E 16.56219	Grodzisko pierścieniowate. Wał wewnętrzny na planie okręgu, otoczony przez prostokątną fosę. Na zewnątrz fosi czytelne relikty zewnętrznego wału (?) i kolejnej fosi (?) na planie prostokąta. Odcinek NW zewnętrznego wału zniszczony przez orkę leśną.
Czeladź Wielka (AZP 70–24) (gm. Wąsosz, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.59091 E 16.61241	Domniemane grodzisko pierścieniowate o kształcie zbliżonym do owalnego.
Kruszyniec, st. 2 (AZP 67–24) (gm. Góra, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.70045 E 16.56195	Grodzisko pierścieniowate na planie okręgu.
Lechitów, st. 4 (AZP 69–24) (gm. Wąsosz, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.59236 E 16.61984	Stanowisko dwufazowe. Pozostałości grodziska pierścieniowatego i gródka stożkowatego. Wyniesienie o owalnym kształcie i średnicy około 106–122 m, wznoszące się na 0,5–2,5 m ponad dno doliny. Wały i fosa zniwelowane.
Lipowiec, st. 2 (AZP 68–22) (gm. Niechlów, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.64313 E 16.36465	Grodzisko pierścieniowate na planie okręgu, położone w sąsiedztwie paleokoryta rzeki.
Lubiel, st. 1 (AZP 71–26) (gm. Wąsosz, pow. górowski, woj. dolnośląskie)	N 51.51389 E 16.74630	Prawdopodobnie grodzisko pierścieniowate. Obiekt zniszczony, kształtem zbliżony do ośmioboku.

Wymiary*	Datowanie
$35 \times 15-16 \times 2,5 \times 11-21$ m Pow. – majdanu 0,083 ha – całkowita 0,22 ha	IX–X wiek; na podstawie znalezisk powierzchniowych (Kaletynowie, Łodowski 1968, 31–32).
$23-25 \times 15-16 \times 3,5 \times 10$ m Wymiary prostokątnego wału ze- wnętrznego: 71×74 m, szerokość niecki zewnętrznej fosi – 6 m Pow. – majdanu 0,05 ha – całkowita 1,035 ha	VIII–XIII wiek; na podstawie znalezisk powierzchniowych i zabytków odkrytych w trakcie badań sondażowych (np. Kaletynowie, Łodowski 1968, 46–48, Łodowski 1980, 72–73; Moździoch 1992, 157).
$27-34 \times 14-16 \times 0,4 \times \text{b.d.}$ Pow. – majdanu 0,075 ha – całkowita 0,37 ha	Wczesne średniowiecze – na podstawie znalezisk powierzchniowych (stanowisko archeologiczne wymaga weryfikacji) (Kiarszys 2015, 226–227).
$23-25 \times 15 \times 1,8 \times 8$ m Pow. – majdanu 0,051 ha – całkowita 0,36 ha	IX–XII w. lub VIII–X w.; na podstawie znalezisk powierzchniowych i zabytków odkrytych w trakcie badań sondażowych (Kaletynowie, Łodowski 1968, 81–82; Łodowski 2002).
Przybliżone wymiary na podstawie rezul- tatów pomiarów geofizycznych: $58 \times 14-16 \times \text{b.d.} \times 10-12$ m Pow. – majdanu 0,28 ha – całkowita 1,08 ha Wymiary gródka: <i>plateau</i> 39×40 m szerokość fosi 6–10 m pow. 0,31 ha	Obiekt dwufazowy. Pierwsza faza – gród pierścieniowy od XI do XIV wieku (gród kasztelański w Sądowlu) (np. Łodowski 1972); druga faza – warowna siedziba na kopcu od 2. połowy XIV wieku do XV wieku (Nowakowski 2008). Chronologia na podstawie zabytków odkrytych podczas badań wykopaliskowych i znalezisk powierzchniowych.
$23-25 \times 15-16 \times 4,5-5 \times \text{b.d.}$ Pow. – majdanu 0,061 ha – całkowita 0,3 ha	IX–XI w. lub X–XII w.; na podstawie znalezisk powierzchniowych (np. Kaletynowie, Łodowski 1968, 87–88).
b.d. Pow. – całkowita 0,38 ha	IX–XI wiek; na podstawie znalezisk powierzchniowych i zabytków odkrytych w trakcie badań sondażowych (Łodowski 2000).

Tabela 2. Grodziska z górnego i środkowego biegu Baryczy

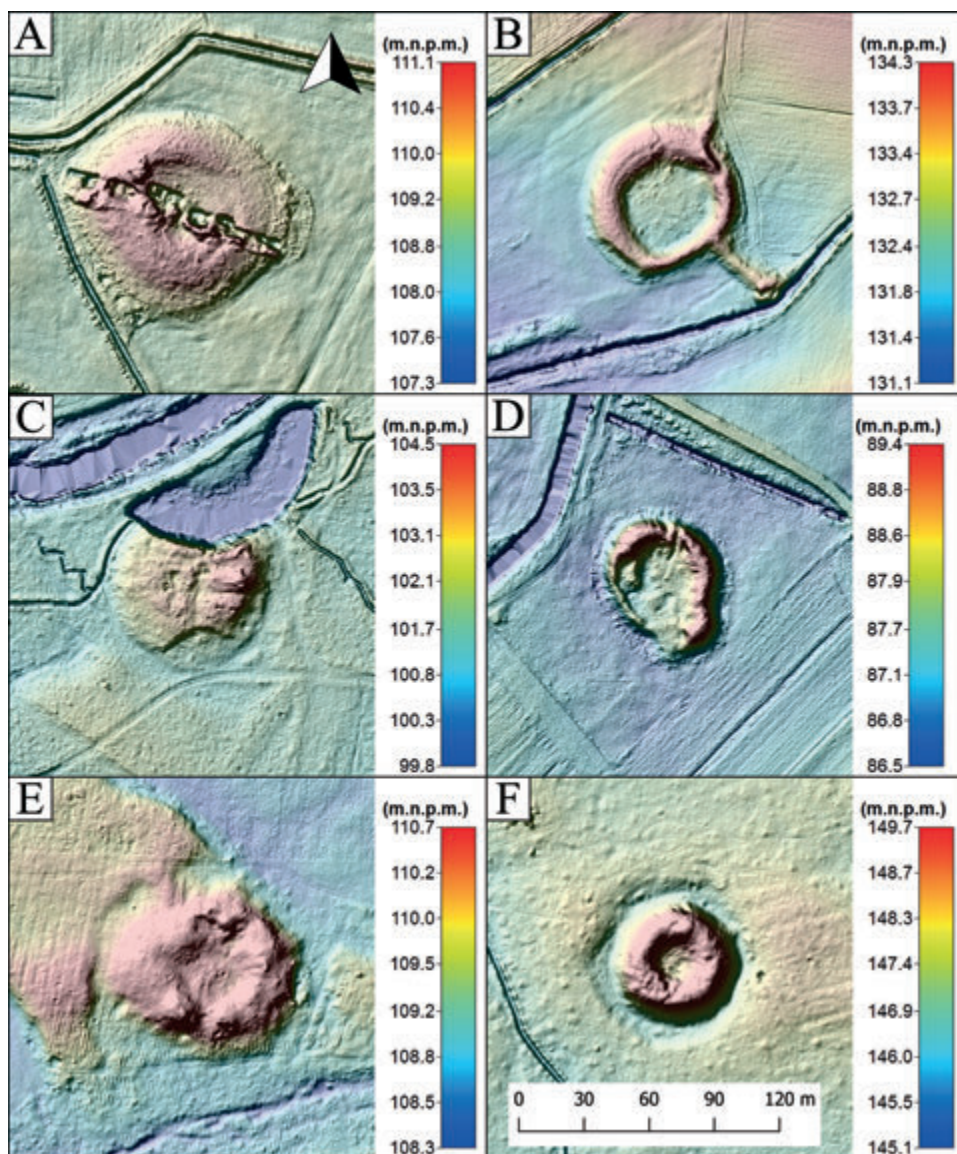
Stanowisko	Lokalizacja (WGS 84)	Forma terenowa
Piaski-Rochy, st. 1 (Baszków) (AZP 68-31) (gm. Zduny, pow. krotoszyński, woj. wielkopolskie)	N 51.65947 E 17.32357	Grodzisko pierścieniowate. Słabo widoczny zarys obwałowań oraz niecki majdanu. Na plateau obiektu czytelne ślady po wkopach archeologicznych. Od strony SW obiekt zniszczony rowem drenarskim.
Góry, st. 1 (AZP 70-32) (gm. Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie)	N 51.59777 E 17.37100	Grodzisko pierścieniowate o kształcie zbliżonym do owalnego. SW, S, SE część wału częściowo zniszczona w wyniku eksploatacji piasku i uprawy ziemi.
Kaszowo, st. 1 (AZP 72-30) (gm. Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie)	N 51.50267 E 17.21500	Wyniesienie terenowe o kształcie zbliżonym do owalnego. Częściowo zniszczone od strony północnej przez koryto starorzecza. Od strony południowej ślady po eksploatacji piasku. Na plateau widoczne pozostałości po wkopach. W pobliżu liczne ślady transzei z czasów II WŚ.
Korzeńsko, st. 10 (AZP 70-27) (gm. Żmigród, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie)	N 51.54744 E 16.84813	Grodzisko pierścieniowate, o planie zbliżonym do owalnego. Wały silnie zniszczone od strony południowej i południowo-zachodniej (ślady eksploatacji piasku).
Lelików, st. 5 (AZP 70-32) (gm. Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie)	N 51.56097 E 17.43741	Grodzisko pierścieniowate o kształcie zbliżonym do owalnego. Ślady po wkopach, obwałowania częściowo zniszczone. Obiekt zlokalizowany na wyspie położonej na dnie doliny rzecznej.
Łąkociny, st. 1 (AZP 68-35) (gm. Raszków, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie)	N 51.68571 E 17.69475	Grodzisko pierścieniowate na planie okręgu.
Łysa Góra, st. 2 (m. Raczyce) (AZP 70-34) (gm. Odolanów, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie)	N 51.56461 E 17.61099	Forma terenowa o nieregularnym kształcie, w planie zbliżonym do prostokątnego. Na krawędzi obiektu czytelne reliktu wąskiego wału ziemnego. Wymaga weryfikacji pod kątem obecności reliktyw późnośredniowiecznych.

Wymiary*	Datowanie
36–43 × 22–27 × 2–2,6 × 6–8 m Ø obiektu ok. 101–106 m Pow. – majdanu 0,13 ha – całkowita 0,83 ha	Faza D (Hensel 1980, 50), analizy denrochronologiczne drewna pobranego ze studni po 955 AD (Kara 2009, ryc.93); po 958 AD (Teske 2000).
34–42 × 12–23 × 2 × b.d. Niecka fosy nieczytelna w terenie. Pow. – majdanu 0,12 ha – całkowita 0,42 ha	IX–X/XI w. na podstawie badań powierzchniowych (Kaletynowie, Łodowski 1968, 58); badania 14C drewna pozyskane z konstrukcji wału, między połową VII a początkiem IX w., na zewnątrz konstrukcji wału między schyłkiem X a połową XII stulecia (Raport 2013).
Ø obiektu ok. 72–75 m Wysokość od 1 do 2 m względem dna doliny. Relikty obwałowań i fosy nieczytelne w terenie. Pow. – całkowita 0,36 ha	Koniec X lub X/XI w.; na podstawie analizy ceramiki z badań wykopaliskowych (Kaletynowie, Łodowski 1968, 67); po 949 r., b. dendrochronologiczne drewna pozyskanego z konstrukcji wału (Kara i <i>et al.</i> 2006).
30–32 × 13–14 × 3–3,20 × 5,5–6 m Pow. – majdanu 0,1 ha – całkowita 0,37 ha	IX–XII w. (Kaletynowie, Łodowski 1968, 97).
29 × 23–31 × 2,5–3 × 13–18 m Pow. – majdanu 0,074 ha – całkowita 0,65 ha	X w. (?) XI– 1. poł. XIII w. na podstawie badań powierzchniowych i sondażowych (Kaletynowie, Łodowski 1968, 97); 661–777 AD i 676–779 AD (Raport 2014), schyłek XIII w. badania analizy 14C drewna pozyskane z konstrukcji wału (Raport 2017).
Ø 17–19 × 18–20 × 2–2,5 × 9–12 m Pow. – majdanu 0,033 ha – całkowita 0,42 ha	Faza D/E (Hensel 1959, 252); brak weryfikacji.
37–38 × 6–8 × b.d. × b.d. Pow. – majdanu 0,13 ha – całkowita 0,22 ha	Faza D (Hensel 1980, 350).

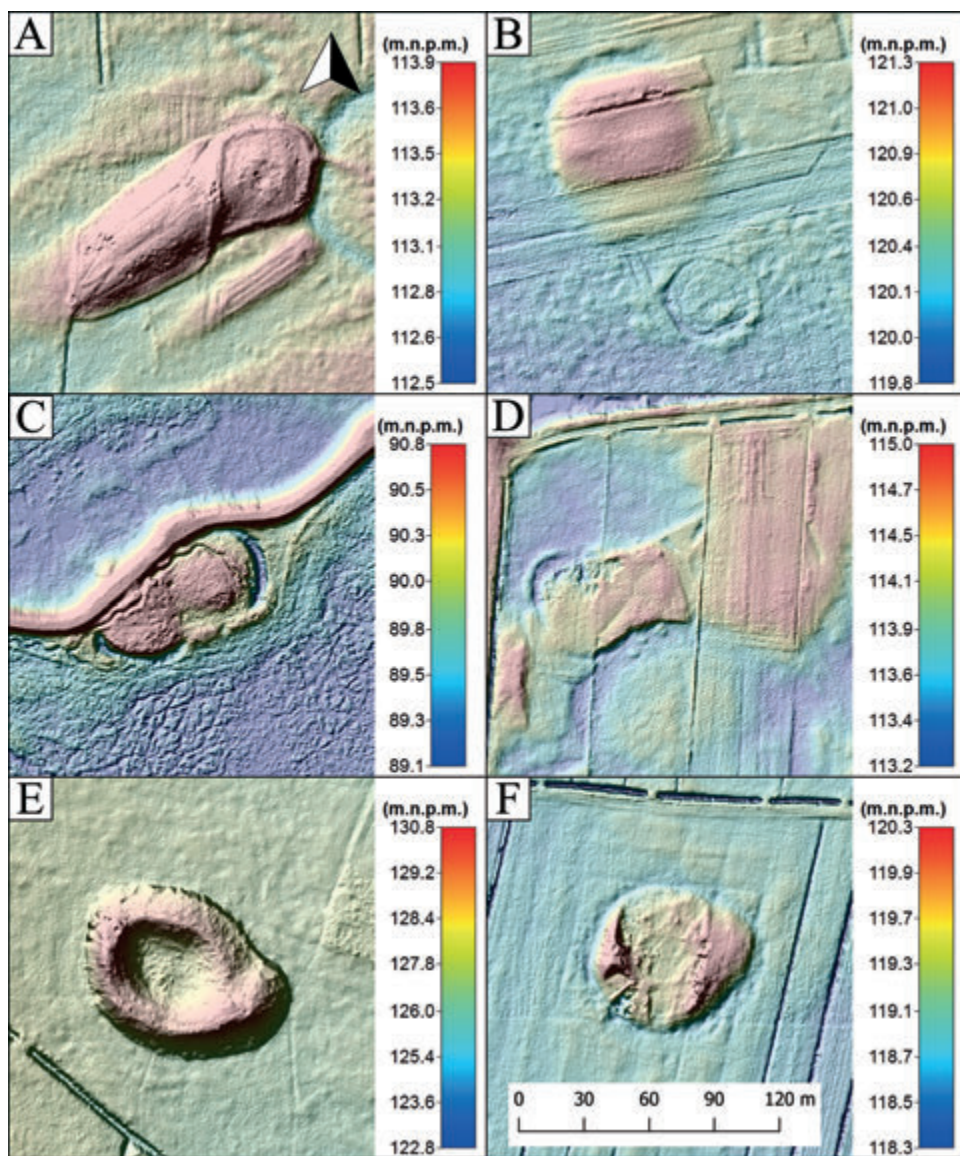
*Wymiary podane w metrach w porządku: średnica majdanu × szerokość wału zmierzona u podstawy × zachowana wysokość względna obwałowań (zmierzona od poziomu gruntu) × szerokość fosy. Pomiary wykonane na podstawie numerycznych modeli terenu i rezultatów badań magnetycznych. b.d. – brak danych. W przypadku dość znacznego zniszczenia wałów i braku czytelnej granicy pomiędzy skłonem wewnętrznym umocnień a majdanem zrezygnowano z pomiaru powierzchni użytkowej.

Stanowisko	Lokalizacja (WGS 84)	Forma terenowa
Milicz, st. 1 (AZP 71–31) (gm. Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie)	N 51.53817 E 17.27867	Relikty grodziska pierścieniowego o regularnym, owalnym kształcie. Obiekt zlokalizowany na wyspie na dnie doliny rzecznej. Relikty wałów silnie zniwelowane.
Nabyszyce, st. 1 (AZP 69–34) (gm. Raszków, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie)	N 51.68571 E 17.69475	Grodzisko pierścieniowe na planie okręgu.
Osiek Mały, st. 1 (AZP 72–28) (gm. Żmigród, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie)	N 51.47238 E 16.98737	Grodzisko o nieregularnym kształcie, od północy przecięte przez wał przeciwpowodziowy. Na majdanie ślady transzei.
Raczyce, st. 1 (AZP 70–34) (gm. Odolanów, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie)	N 51.56823 E 17.63106	Stanowisko silnie zniszczone o nieregularnym kształcie. Słabo czytelne fragmenty obwałowań w części północno-zachodniej.
Sulmierzyce, st. 7 (AZP 69–33) (gm. Sulmierzyce, pow. krotoszyński, woj. wielkopolskie)	N 51.63182 E 17.50140	Grodzisko pierścieniowe o kształcie zbliżonym do owalnego. Niecka fosy nieczytelna w terenie.
Topola Wielka, st. 2 (AZP 70–35) (pow. ostrowski, gm. Przygodzice, woj. wielkopolskie)	N 51.59027 E 17.74414	Wyniesienie terenowe o kształcie zbliżonym do owalnego. Część centralna zniszczona w wyniku eksploatacji piasku.
Wrocławice, st. 1 (AZP 70–33) (gm. Milicz, pow. milicki, woj. dolnośląskie)	N 51.56240 E 17.50576	Grodzisko pierścieniowe na planie okręgu. W południowym odcinku obwałowań widoczny ślad po wkopie archeologicznym.
Żmigródek, st. 4 (AZP 71–28) (gm. Żmigród, pow. trzebnicki, woj. dolnośląskie)	N 51.49489 E 16.96174	Wyniesienie terenowe o kształcie zbliżonym do owalnego. Obiekt silnie zniszczony. Na całej powierzchni stanowiska widoczne wkopy. Od strony południowej ślady po eksploatacji piasku.

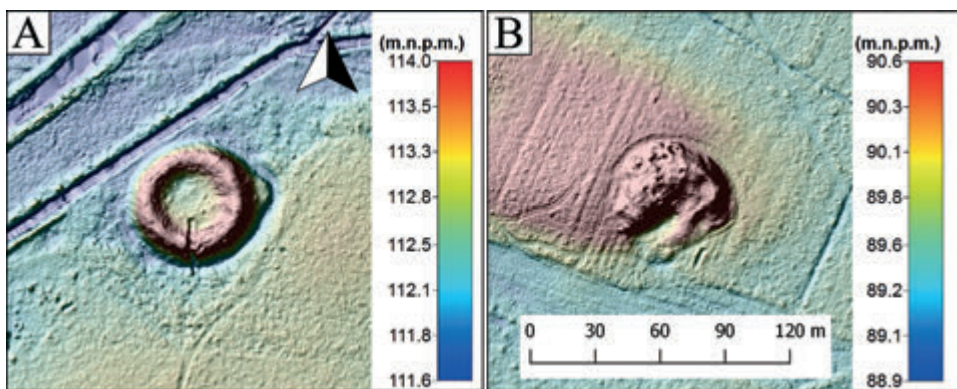
Wymiary*	Datowanie
Ø obiektu 118 × 142 m. Wysokość formy terenowej do 4 m względem dna doliny. Zarys fosy nieczytelny w terenie, silnie zniwelowane obwałowania uniemożliwiają wykonanie pomiarów. Pow. – całkowita 1,5 ha	X w. (?) XI– 1. poł. XIII w. na podstawie badań sondażowych (Kaletynowie, Lodowski 1968, 97); po 960 r. badania dendrochronologiczne drewna pozyskanego z konstrukcji wału (Kolenda 2008).
17–19 × 18–20 × 2 – 2,5 × 9–12 m Pow. – majdanu 0,05 ha – całkowita 0,42 ha	Faza D/E (Hensel 1959, 252), daty po 745/815 (Kara 2009, ryc. 61).
Ø obiektu 42–92 m. Odcinek wałów zachowany do wysokości ok. 0,5 m, szerokość fosy 6,5 m Pow. 0,37 ha	XI–XIII w. (Kaletynowie, Lodowski 1968, 113)
Ø obiektu 38–138 m. Pozostałości obwałowań zachowane do wysokości ok. 38 cm Pow. 0,68 ha	Faza D (Hensel 1980, 349), brak weryfikacji
33–40 × 22–29 × 2,9 × b.d. Pow. – majdanu 0,1 ha – całkowita 0,57 ha	Faza D (Hensel <i>et al.</i> 1987, 308), brak weryfikacji
Ø obiektu ok. 66–75 m. Szerokość pozostałości niecki fosy 7–8 m. Wysokość formy terenowej od 1 do 2,5 m względem dna doliny. Relikty obwałowań nieczytelne w terenie. Pow. – całkowita 0,36 ha	Faza B materiał prawdopodobnie na wtórnym złożu D1 (Hensel <i>et al.</i> 1995, 44); od 866 do 882 AD (Kara 2009, ryc. 61); 970/980 AD (Kara 2009, ryc. 88)
Ø 25–26 m × 14–16 m × 2,5–3 m × 6–10 m Pow. – majdanu 0,057 ha – całkowita 0,39 ha	X/XI–XII w. na podstawie badań powierzchniowych i sondażowych (Kaletynowie, Lodowski 1968, 163); po 996 r., analizy dendrochronologiczne drewna z konstrukcji wału (Kara <i>et al.</i> 2006) po 1080 r., analizy dendrologiczne drewna z konstrukcji bramy (Raport, Krąpiec 2014).
Ø obiektu ok. 55 m, wysokość ok. 2 m Pow. – całkowita 0,23 ha	Wczesne średniowiecze (Kaletynowie, Lodowski 1968, 170)

Ryc. 3 Wczesnośredniowieczne grodziska położone w środkowym i górnym biegu Baryczy w miejscowościach: A) Baszków (Piaski-Rochy); B) Góry; C) Kaszowo; D) Korzeńsko; E) Lelików; F) Łąkociny. Wszystkie stanowiska archeologiczne zostały przedstawione w identycznej skali w celach porównawczych. Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315° ; wysokość 15° , dane ALS (oprac. G. Kiarszys)

Ryc. 4. Wczesnośredniowieczne grodziska położone w środkowym i górnym biegu Baryczy w miejscowościach: A) Raczyce (Łysa Góra, Golgota); B) Nabyszyce; C) Osiek; D) Raczyce; E) Sulmierzyce; F) Topola Wielka. Wszystkie stanowiska archeologiczne zostały przedstawione w identycznej skali w celach porównawczych. Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315°; wysokość 15°, dane ALS (oprac. G. Kiarszys)

Ryc. 5. Wczesnośredniowieczne grodziska położone w środkowym i górnym biegu Baryczy w miejscowościach: A) Wrocławice; B) Żmigródek. Wszystkie stanowiska archeologiczne zostały przedstawione w identycznej skali w celach porównawczych. Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315°, wysokość 15°, dane ALS (oprac. G. Kiarszys)

młodsze, datowane pomiędzy schyłkiem X a połową XII stulecia. Tą samą metodą wydatowano drewno, zalegające w podwalinie zewnętrznego stosu grodu w Lelikowie. Analizy te wskazały, że ta część umocnień powstała pod koniec XIII stulecia. Zupełnie inny rezultat przyniosły badania spalonego drewna pozyskanego z obiektu odsłoniętego na majdanie tego grodziska. Uzyskano zbieżne daty zamykające się w przedziale 661–777 AD i 676–779 AD. Ponowne badania dendrochronologiczne i radiowęglowe spalonego drewna wyeksplorowanego w trakcie badań konstrukcji drewnianych zalegających w wale grodu we Wrocławicach wskazały na ich powstanie po roku 1080¹⁰.

Kres funkcjonowania „świata plemiennego” nie jest jednakowy na obszarze Wielkopolski i Śląska. Badacze wczesnośredniowiecznych dziejów tego pierwszego regionu wskazują na upadek części obiektów nadobrzeńskich na początku X w. (np. Kurnatowska 1997, 29). Grody, zbudowane w obrębie ziem Dziadoszan, miały trwać do końca X w. lub przełomu X i XI stulecia. Przytoczone ustalenia archeologów wskazują, że część grodów plemiennych upadła już w początkowym etapie formowania się państwowości, a pozostałe funkcjonowały równolegle z nim (Tyszkiewicz 1993, 8; Dulnicz 1994; Moździoch 2002, 24–25, 41–42; Kurnatowska, Kara 2008, 157; Kolenda 2011, 43). W przypadku grodów prawego dorzecza Baryczy (są one uznawane za pobudowane głównie z inicjatywy Piastów) kres ich funkcjonowania miał nastąpić w połowie XI w., a jego przyczyn upatruje się m.in. w reakcji pogańskiej (Teske 2000, 125). Nowe dane źródłowe, szczególnie te dotyczące czasu budowy grodów w obrębie Kotliny Milickiej, wskazują na inny schemat przemian osadniczych. Przykładem może być gród we Wrocławicach, pierwotnie datowany na schyłek X wieku. Badania dendrochronologiczne sugerują, że pod koniec XI wieku w obrębie obwałowań zbudowano

¹⁰ Uzyskane daty podkreślają problemy zaobserwowane w trakcie analizy datowań zrealizowanych w pierwszym etapie. Teren ten nie stanowił pustki osadniczej, a budowa grodów nie była tylko i wyłącznie inicjatywą państwa piastowskiego (np. Góry).

bramę¹¹. Pytanie, czy jest to nowa brama w obrębie już istniejących wałów, co wskazywałoby na kolejną fazę użytkowania tego obiektu, czy może do budowy umocnień pod koniec XI wieku wykorzystano starsze o prawie 100 lat drewno?

Istotny wydaje się także fakt, że wały tych grodów były budowane z zastosowaniem odmiennych rozwiązań konstrukcyjnych, a ilość użytego budulca drewnianego jest wyraźnie zróżnicowana, często niewielka¹². Drewniane elementy obwałowań zachowały się w dość zniszczonej formie, przeważnie spalonej lub silnie zbutwiałej. Kolejną cechą charakterystyczną dla tych obiektów jest zmienna szerokość podstawy wału, dobrze widoczna w przypadku stanowisk w Górach, Wrocławicach, Lelikowie, Lipowcu czy Chróście. Stopień rozpoznania powierzchni użytkowej umożliwia wydzielenie obiektów prawdopodobnie pozbawionych zabudowy w strefie przywałowej: Góry; o zabudowie usytuowanej w sąsiedztwie wału, ale nie o zwartym charakterze: Wrocławice, Lelikowo i Kaszowo; oraz budynkach sytuowanych w środkowej części majdanu: grodzisko w Piaskach-Rochach (Baszków). Z nawarstwień tych grodzisk pozyskano zróżnicowane pod względem jakościowym i ilościowym zespoły ceramiki naczyniowej, artefaktów i pozostałości konsumpcyjnych, co powoduje, że dane te są często nieporównywalne. W przypadku grodzisk z dolnego biegu Baryczy, ze względu na brak badań wykopaliskowych, nie można zaproponować podobnego podziału. Jednak przedstawione przykłady z górnego biegu Baryczy wskazują na niespójność kultury materialnej pozyskanej z grodów o podobnej chronologii łączonej przez badaczy z Wielkopolski z państwową fazą osadnictwa tych terenów.

Obecnie wiemy, że identyfikacja konkretnego grodu ze społecznością przed- lub państwową nie jest prostą procedurą badawczą. Podstawą tego rozróżnienia nie może być tylko czas budowy obwałowań, ale znacznie szerszy kontekst źródłowy, na który składają się: rejestrowane układy nawarstwień, model kultury materialnej czy rozwiązania konstrukcyjne, zastosowane do budowy umocnień, oraz obecność i charakter zaplecza osadniczego. Wiedza, dotycząca sposobów formowania krajobrazu przez wspólnoty lokalne w okresie przedpaństwowym i krajobrazu kreowanego przez przedstawicieli elit związanych z władzą piastowską, została wypracowana w wyniku analizy przemian kulturowych zachodzących na terenie Wielkopolski w dorzeczu Obry i centrum ziemi gnieźnieńskiej (Hilczerówna 1967; Kara 2009). Jednak tych ustaleń nie można w sposób automatyczny przenieść na procesy kulturowe, zachodzące w dorzeczu Baryczy. Społeczności zamieszkujące te ziemie miały swój własny schemat rozwojowy, niekoniecznie identyczny z pozostałą częścią Wielkopolski czy Śląska.

¹¹ Ponowne wykorzystanie starych obiektów zostało potwierdzone w przypadku stanowisk z późnego średniowiecza i trafnie określone jako „życie po życiu” (Nowakowski 2017).

¹² Szczegółowe omówienie bazy źródłowej ze względu na szczupłość miejsca zostało ograniczone.

KONTEKSTY KULTUROWO-KRAJOBRAZOWE OSADNICTWA PLEMIENNEGO W DORZECZU BARYCZY

Trudności interpretacyjne związane z dużym zróżnicowaniem chronologii i brakiem precyzyjnych datowań są szczególnie problematyczne w kontekście badań nad przemianami osadniczymi. Można uznać, że przynajmniej część z przywołanych grodzisk odgrywała w przeszłości rolę centrów osadniczych wspólnot terytorialnych niższego rzędu (czoła opolne) i było siedzibami lokalnych wodzów (Lodowski 2002, 395; Kara 2006; 2009, 30–31). Wznoszono je wspólnym wysiłkiem całej społeczności (Modzelewski 1987, 38–39), a ich budowa była rozciągnięta w czasie i trudno uznać, że impulsem do ich powstania mogło być doraźne zewnętrzne zagrożenie. Pomimo dużego nakładu pracy, niewielkich rozmiarów obiekty uznawane za plemienne mogły zapewnić schronienie jedynie części wspólnoty. Poniesiony wysiłek przerastał zatem „praktyczne” korzyści, wynikające z posiadania warowni, dlatego należałoby uznać, że funkcja militarna (sfera technomiczna) nie była dominująca¹³. W związku z tym grody przedpaństwowe można interpretować raczej jako obiekty socjotechniczne, powiązane z kształtowaniem tożsamości i rywalizacją pomiędzy sąsiadującymi ze sobą społecznościami (podobna interpretacja grodzisk plemiennych – Rączkowski 2003, 178; Jaworski 2005, 313). Pośrednio wskazuje na to fakt, że większość grodów z dorzecza Baryczy była obiektami łatwo dostępnymi dzięki szlakom wodnym i wyeksponowanymi w terenie (np. Lodowski 1980, 70–71, 93; Lodowski, Szydłowski 1992, 22–23; Moździoch 2002, 22–25, 41). W pobliżu większości z nich funkcjonowały otwarte skupiska osadnicze, co potwierdzają badania powierzchniowe i wykopaliskowe (np. Lodowski, Szydłowski 1992, 23–24; Lodowski 2002)¹⁴.

Ten krajobraz „świata plemiennego” został zakłócony przez czynniki zewnętrzne, do których można zaliczyć m.in. powstające państwo piastowskie. Budowa nowych struktur politycznych na terenie ziemi gnieźnieńskiej miała wpływ na sąsiednie społeczności, które musiały zareagować na nowe realia. Można zatem założyć, że budowa grodu w Piaskach-Rochach, łączona z inicjatywą piastowską (z planową kolonizacją prowadzoną przez władzę Piastowską, realizowaną z udziałem ludności pochodzącej z Pomorza – Kara 2002; Kurnatowska, Kara 2008, 161–162), stała się impulsem do zmian zachodzących w lokalnej społeczności, właśnie w wyniku zaistnienia nowej rzeczywistości. Należy podkreślić, że koncepcja ta także eksponuje rolę socjotechniczną niewielkich grodów wczesnośredniowiecznych, rozpatrywanych przede wszystkim jako centra kolonizacyjne.

¹³ Zważywszy na wielkość niektórych z nich oraz słabość umocnień trudno uznać tego typu obiekty za refugium. Szukająca tam schronienia ludność była bezbronna w momencie podpalenia drewnianych elementów umocnień otaczających bardzo mały majdan.

¹⁴ Na obecnym etapie badań możemy stwierdzić brak śladów osadnictwa w sąsiedztwie grodziska w miejscowości Góry. Podobną sytuację odnotowujemy w przypadku grodziska we Wrocławicach. Jednak brak reliktów osad sąsiadujących z grodem wynika prawdopodobnie ze specyfiki współczesnego krajobrazu, niedostępnego do badań nieinwazyjnych i inwazyjnych (obecność pokrywy leśnej, liczne obszary łąkowe oraz stawy hodowlane).

REORGANIZACJA TERYTORIALNO-GOSPODARCZA
OKRESU PIASTOWSKIEGO

W kwestii tego, kiedy pogranicze śląsko-wielkopolskie znalazło się pod kontrolą państwa wczesnopiastowskiego, zdania są podzielone. Według ustaleń badaczy miało do tego dojść ok. połowy X wieku (za Teske 2000). Rozwój terytorialny młodego państwa piastowskiego polegał na organizacyjnej zmianie całego systemu społeczno-politycznego. Nowy ład monarchii piastowskiej spowodował także głębokie przemiany struktur osadniczych (Kurnatowska 2000, 16–19).

Według tych ustaleń na podporządkowanych terenach państwo piastowskie całkowicie zmieniło system sprawowania władzy. Zlikwidowano instytucję wiecu, pospolity lud został wyłączony z życia politycznego. Książę samodzielnie sprawował rządy i egzekwował swoje decyzje poprzez mianowanych urzędników (Modzelewski 2000, 17–19). Reguły prawa książęcego zastąpiły tradycyjne daniny zbierane okolicznościowo przez opola zróżnicowanym systemem przymusowych posług (Arnold 1968a, 238–244; Zientara 1975, 62; Modzelewski 2001; Kara 2009, 29). Stworzenie trwałego organizmu politycznego wymagało posiadania skutecznej organizacji administracyjno-terytorialnej i środków przymusu. Cel ten monarchia piastowska uzyskała poprzez budowę systemu grodów książęcych (np. Kurnatowska 1977; 2002; Modzelewski 1987, 57; Kara 2009, 290–316). Terytorium pod administracją grodu określano mianem okręgu grodowego, a później kasztelanii (np. Arnold 1968a, 237–238; Buczek 1970). Składało się ono z kilku do kilkunastu opoli, które pełniły funkcję pomocniczą w organizacji terytorialnej. Okręgi grodowe tworzyły prowincje, których w XI wieku państwo piastowskie posiadało siedem lub osiem. Mediewiści wskazują, że pomiędzy X a XII wiekiem na Śląsku funkcjonowały 22 grody państwowe. W połowie XIII wieku liczba grodów kasztelańskich w diecezji wrocławskiej wynosiła 24 (Moździoch 1990, 46–47; 1992, 156–157). Było ich zatem znacznie mniej niż grodów plemiennych (Tyszkiewicz 1993, 14–15). Nie bez znaczenia jest także to, że wyłączne prawo (przynajmniej na poziomie deklaracji prawnych) do budowy warowni miał książę (*regale* grodowe) (Grążawski 2014, 61).

Podziały społeczne w państwie pierwszych Piastów w porównaniu z okresem plemiennym uległy skomplikowaniu, doszło do wyraźnego rozwarstwienia społecznego (Łowmiański 1970, 227–229). Podporządkowanie całego systemu potrzebom dworu książęcego spowodowało wzrost specjalizacji rzemieślniczej oraz rozwój technologiczny (np. Moździoch 1990, 107–139). Z zarysowanych powyżej w dużym skrócie przemian wyłania się obraz społeczeństwa elitarnego, w którym rola poszczególnych grup społecznych w ramach systemu gospodarczego była dość precyzyjnie zdefiniowana. Trudno przesądzić natomiast, czy w takiej organizacji grupy społeczne miały już charakter zamknięte, a możliwość awansu była ograniczona, choć pośrednie przesłanki mogłyby na to wskazywać.

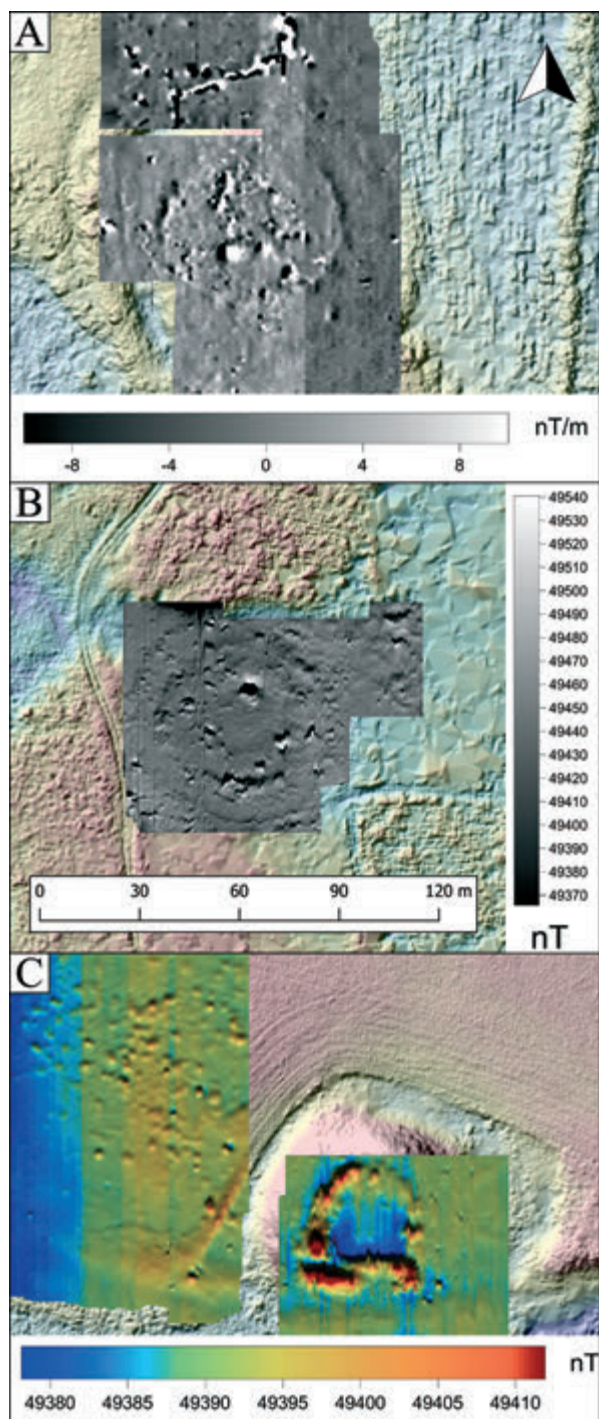
PRZEMIANY OSADNICZE W OKRESIE PIASTOWSKIM. GRODY KSIĄŻĘCE W SĄDOWLU I MILICZU

Rezultaty badań archeologicznych potwierdzają tylko pośrednio sformułowane we wcześniejszej części twierdzenie o porzuceniu bądź zniszczeniu pod koniec X wieku niektórych grodów w Dolinie Baryczy (np. Moździoch 1990, 27; Kurnatowska 1992, 78–79). Istnienie spalenizn w obrębie obwałowań ujawniły badania wykopaliskowe grodzisk położonych w obrębie górnego biegu Baryczy: w Kaszowie, Miliczu, Górach i Wrocławicach. Badania geofizyczne i sondażowe potwierdziły także, że spaleni uległy wszystkie warownie z dolnego biegu Baryczy (por. ryc. 6) (np. Lodowski 2000, 394; Lodowski 2002; Kiarszys 2015, 95). Obserwacje archeologiczne nie przesądzają jednak o tym, kiedy dokładnie grody strawił ogień ani czy był on wywołany w rezultacie zbrojnej interwencji państwa piastowskiego. Jak zaznaczyliśmy wcześniej, część z nich mogła także ulec zniszczeniu dopiero w okresie kryzysu państwa wczesnopiastowskiego (patrz punkt 4).

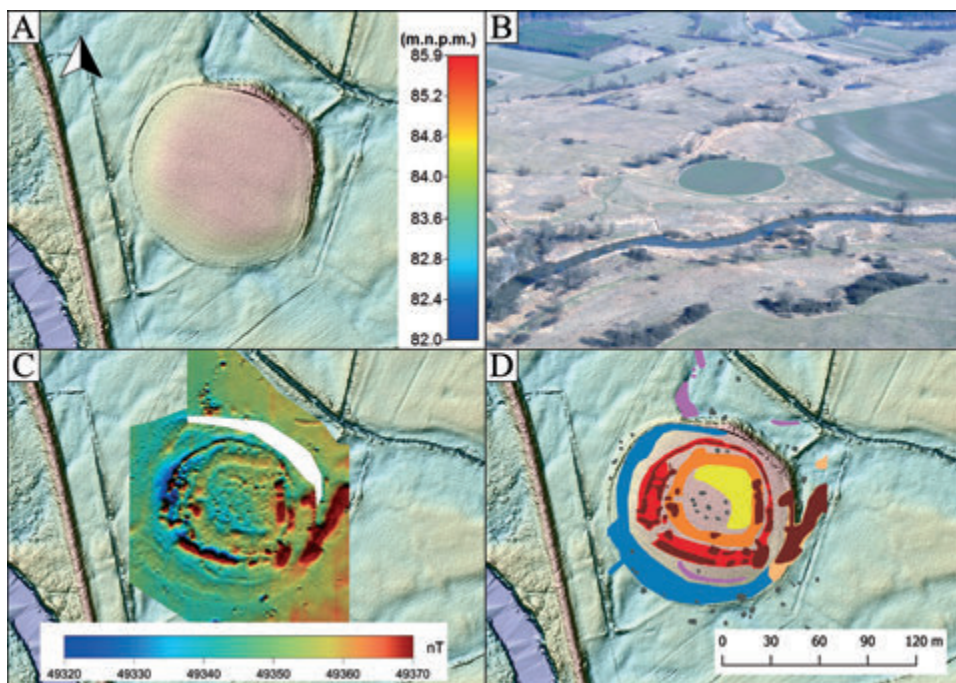
Grody w Miliczu i Sądowlu różnią się swoją historią oraz chronologią. Pierwszy z nich powstał po 960 r., natomiast drugi ma najprawdopodobniej znacznie późniejszą chronologię. Sądzi się bowiem, że gród w Sądowlu zbudowano dopiero w związku z reorganizacją terytorialno-administracyjną państwa piastowskiego, która nastąpiła po kryzysie lat 30. XI wieku (np. Moździoch 1992, 157; Nowakowski 2008, 173, 207–208; Kiarszys 2015, 90). Dotychczas przeprowadzone badania nie pozwalają jednak stwierdzić, jakie było znaczenie oraz losy tego skupiska osadniczego w okresie poprzedzającym wspomniany kryzys ani czy istniał w tym miejscu wcześniejszy gród państwowy. Źródła pisane, potwierdzające jego istnienie, są stosunkowo późne i dwuznaczne. Jest on wzmiankowany w bulli protekcyjnej papieża Hadriana IV, sporządzonej dla biskupstwa wrocławskiego w 1155 roku i w bulli protekcyjnej papieża Innocentego IV z 1245 (Kaletynowie, Lodowski 1968, 19; Nowakowski 2008, 173). Podobna sytuacja źródłowa zaistniała w przypadku Milicza. Oprócz obu wymienionych dokumentów był on również ujęty w starszej, wydanej w roku 1136 bulli dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (Paroń 2008, 102–103).

Pozostałości grodu książęcego w Sądowlu (ryc. 7) zachowały się do dziś na gruntach wsi Lechitów w postaci owalnego pagórka o powierzchni ok. 1,16 ha, obniżającego się w kierunku południowym. W przeszłości był on zlokalizowany na niewielkim ostrowie w rozgałęzieniach Baryczy. Podobną lokalizacją charakteryzowały się grody książęce w Głogowie i w Miliczu (Kolenda 2008, 9; Czapla 2014, 15). Grodzisko ma obecnie średnicę od 106 m do 122 m i wznosi się ponad dno doliny na wysokość 3 metrów. Relikty obwałowań uległy niwelacji w wyniku prac polowych i są nieczytelne, a nieka fosa została zasypana (Kiarszys 2015, 97).

Pomimo rozległych przekształceń metoda magnetyczna pozwoliła na zarejestrowanie zachowanych konstrukcji obwałowań i określenie rozmiaru obiektu. Powierzchnia grodu w Sądowlu wynosiła ok. 1,08 ha, mierząc po zewnętrznej granicy fosy. Obszar otoczony wałem (pomiar po zewnętrznej krawędzi obwałowań)

Ryc. 6. Rezultaty badań magnetycznych wskazujące na spalenie grodzisk w miejscowościach: A) Chróścina; B) Kruszyniec; C) Lipowiec, podkład – pochodne ALS (oprac. G. Kiarszys)

Ryc. 7. Grodzisko w Lechitowie (historyczny Sądowl): A) Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315° ; wysokość 15° , dane ALS; B) Ukośne zdjęcie lotnicze grodziska wykonane z kierunku NW; C) Wizualizacja rezultatów badań magnetycznych; D) Wektoryzacja rezultatów badań magnetycznych (oprac. G. Kiarszys)

miął ok. 0,5 ha. Średnica majdanu wynosiła niespełna 60 m (pow. majdanu ok. 0,28 ha). Anomalie magnetyczne ujawniające lokalizację spalonych konstrukcji wałów wskazują, że miały one szerokość ok. 14–16 m, a ich kształt w planie był zbliżony do okręgu. Fosa miała szerokość ok. 10 m. W południowo-zachodniej części budowli badania geofizyczne wykazały zmianę wartości anomalii magnetycznych, co być może wskazuje na lokalizację budynku bramnego w tym miejscu (lub jest to efekt późniejszych prac ziemnych). Majdan oraz część konstrukcji wałowych grodziska w Sądowlu zostały zniszczone w wyniku wzniesienia późnośredniowiecznego gródka, co potwierdzają badania geofizyczne oraz wykopaliskowe (Nowakowski 2008; Kiarszys 2015, 222–225).

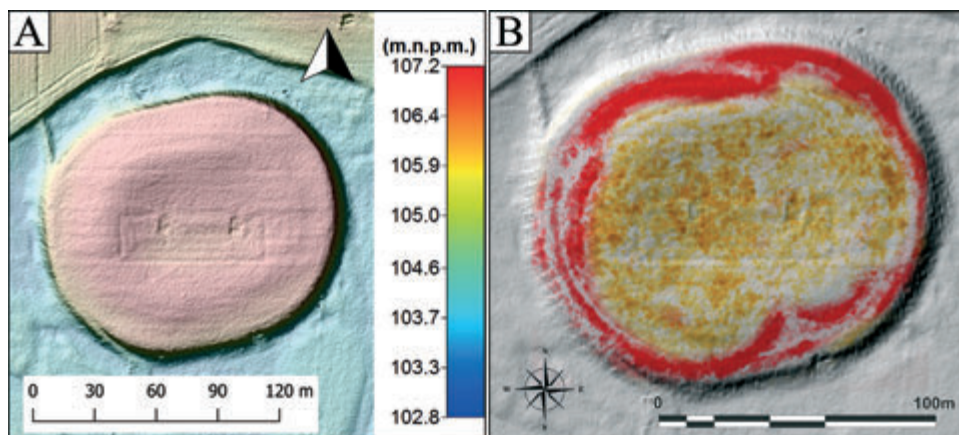
Obecna forma grodziska w Miliczu (ryc. 8) jest wypadkową przemian zachodzących w ciągu ok. 300 lat jego istnienia. Najstarszy gród mógł być znacznie mniejszy i nawiązywać swoim rozmiarem do niewielkich założeń obronnych lub ewentualnie być obiektem dwuczłonowym, który następnie przebudowano, niwelując wschodnią część umocnień. Grodzisko zlokalizowane jest na położonym na dnie doliny regularnym, owalnym pagórku o powierzchni 1,4 ha i średnicy 120–142 m, wznoszącym się na 3–4 m ponad dno doliny. Słabo czytelne są w terenie relikty obwałowań (o deniwelacji

od kilkunastu cm do ok. 1 m i regularnie owalnym kształcie w planie), które zapewne należałoby wiązać z ostatnią fazą istnienia warowni. Ich ukształtowanie wskazuje na to, że mamy do czynienia, podobnie jak w Sądowlu, z grodziskiem wklęsłym. Być może i w tym przypadku obwałowania zostały w późniejszych wiekach celowo zniwelowane, a pochodzący z nich materiał rozepchnięty na zewnątrz sztucznie powiększył całe stanowisko. Powierzchnia grodziska w Miliczu, zmierzona po słabo czytelnej, zewnętrznej krawędzi wałów wynosi ok. 0,8 ha, a jego średnica od 95 do 115 m. Relikty niecki majdanu mają w przybliżeniu powierzchnię 0,3 ha i średnicę 52–74 m, jednak, jak wspomniano wcześniej, ze względu na silne zniszczenie obiektu wymiary te mogą być obarczone błędem.

Wyniki badań archeologicznych wskazują na to, że już w okresie plemiennym istniało w Sądowlu skupisko osadnicze (np. Lodowski 1963a; 1963b; 1964; 1972, 187, 204–206; 1980, 71, 86–87; Moździoch 1990, 27; Kolenda 2011, 53), które następnie zostało przejęte przez państwo piastowskie. Podobną sytuację potwierdzają badania archeologiczne w Miliczu, gdzie gród książęcy zbudowano nieopodal osady otwartej, której geneza sięgała czasów plemiennych (np. Kolenda 2008, 24). W sąsiedztwie warowni w Sądowlu zidentyfikowano sześć osad. Rozległe osadnictwo otwarte istniało także w Miliczu. Badania wykopaliskowe w Sądowlu potwierdzają produkcję hutniczą przy wykorzystaniu miejscowej rudy darniowej. Świadczą o tym odkrycia pozostałości dymarek, pieców kowalskich, żużla oraz narzędzi i innych wyrobów żelaznych. Wykopaliska, przeprowadzone na pozostałych osadach tego skupiska, wskazują na inne dziedziny rzemiosła i, co oczywiste, na produkcję rolniczą (np. Lodowski 1972, 207; Moździoch 1990, 82–83; 1992, 161–162; 2011, 71). W pobliżu grodziska w Sądowlu, na osadzie w Czeladzi Wielkiej odkryto wytworzone na miejscu przedmioty żelazne – ostrogi, groty strzał, sierpy, haczyki do łowienia ryb, podkowy, noże etc. Znaleźiska tygli natomiast wskazują na produkcję szkła (Lodowski 1972).

Interesujących informacji może dostarczyć także porównanie reliktyw osadnictwa otwartego, towarzyszącego budowlom grodowym z okresu plemiennego i państwowego. Na potrzeby tej analizy posłużymy się fotografiami lotniczymi. W pobliżu większości grodzisk omawianych w niniejszym artykule, niezależnie od ich chronologii, w toku wcześniejszych badań archeologicznych (powierzchniowych oraz wykopaliskowych), stwierdzono obecność osad otwartych. Jednak ze względu na współczesny charakter zagospodarowania terenu jedynie w sąsiedztwie grodów w Miliczu, Sądowlu i Lipowcu zadokumentowano pozostałości osadnictwa za pomocą fotografii lotniczej (ryc. 9). Dzięki położeniu ich na terenach uprawnych, udało się zarejestrować wyróżniki roślinne, dostarczające cennych informacji na temat rozplanowania fragmentów osad przygodowych.

Najbardziej perswazyjny przykład, ilustrujący wygląd układu przestrzennego pozostałości osady plemiennej sąsiadującej z grodziskiem, pochodzi ze stanowiska w Lipowcu. Dzięki fotografii lotniczej ujawniono tam relikty wczesnośredniowiecznej wsi. Osada ta była położona na półwyspie o powierzchni ok. 17 ha, powstałym po wewnętrznej stronie łuku meandrującej rzeki. Obszar, na którym znajdują się widoczne

Ryc. 8. Grodzisko w Miliczu: A) Kompozycja numerycznego modelu terenu i cieniowanego modelu terenu: azymut 315° ; wysokość 15° , dane ALS; B) Wizualizacja rezultatów pomiarów geofizycznych dla grodziska w Sądowlu (oprac. G. Kiarszys). Wizualizacja wyników badań georadarowych grodziska w Miliczu (wg Groffik, Kolenda, Zamelska-Monczak 2016)

na fotografii lotniczej obiekty archeologiczne, ma powierzchnię ok. 5 ha, choć należy przyjąć, że stanowisko archeologiczne może być większe i nie wszystkie obiekty były widoczne w chwili wykonania zdjęcia. W sąsiedztwie grodziska występuje wyraźna koncentracja obiektów archeologicznych. Wiele z nich ma regularny prostokątny kształt i powierzchnię wahającą się od 5 do 15 m² (nie występują obiekty prostokątne o większej powierzchni). Można je interpretować jako pozostałości zabudowań mieszkalnych lub gospodarczych, a ich podobne rozmiary i brak wyróżniających się wielkością obiektów być może należałoby potraktować jako pośrednie potwierdzenie egalitaryzmu społecznego. Na omawianym stanowisku niemal nie występują obiekty „nakładające się na siebie” lub przecinające się wzajemnie, co może sugerować stosunkowo krótki okres użytkowania osady. W obrębie stanowiska występują także obiekty liniowe, które mogą być formami geomorfologicznymi lub trudnymi do odróżnienia pozostałościami dróg i rowów. Rozmieszczenie obiektów jest nieregularne, co nie przekłada się jednak bezpośrednio na wniosek, że osada nie miała planowej zabudowy. Omawiane stanowisko nie było nigdy badane wykopaliskowo, a zebrany z powierzchni materiał zabytkowy wskazuje na chronologię wczesnośredniowieczną zbieżną z datowaniem pobliskiego grodziska (IX-XI w.).

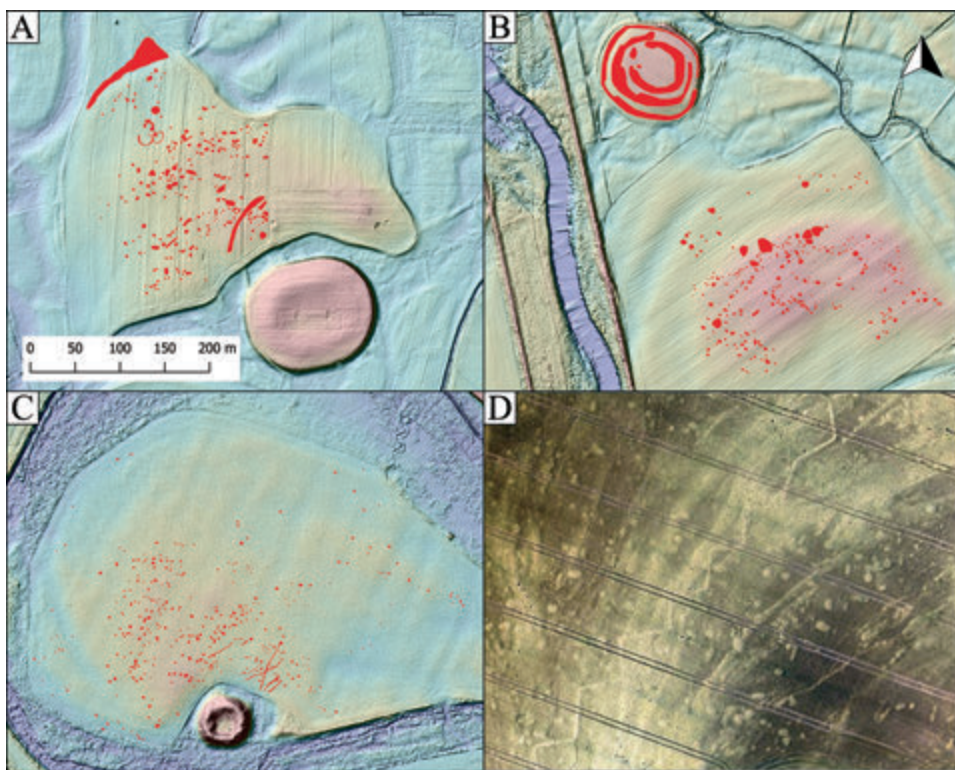
Fotografie lotnicze osad przygodowych w Sądowlu (st. w Lechitowie) i Miliczu prezentują zupełnie odmienny obraz. Przede wszystkim duże zagęszczenie nakładających się na siebie obiektów i ich nieregularne kształty mogą być interpretowane jako świadectwo intensywnego i długotrwałego osadnictwa. W przypadku stanowiska archeologicznego w Lechitowie za pomocą fotografii lotniczej udało się zarejestrować jedynie fragment osady przygodowej położonej w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska, na południe od niego. Widoczne na fotografii wyróżniki roślinne zajmują

powierzchnię ok. 5 ha, jednak można sądzić, że osada ta była większa ze względu na sposób, w jaki manifestują się obiekty archeologiczne.

Pozostałości osady czasowo związanej z milickim grodem znajdują się na prawym (północnym) brzegu Baryczy, w obrębie piaszczystej łachy o powierzchni ok. 8 ha, położonej między korytami tej rzeki. Jest to stanowisko o wielokulturowym charakterze (stan. 10), a początki jego zasiedlenia sięgają pradziejów. Ponownie miejsce to zostało zajęte we wczesnym średniowieczu u schyłku IX wieku lub na przełomie IX i X stulecia. Tym samym powstanie osady wyprzedzało o ponad 50 lat budowę grodu. Dokumentacja fotograficzna tego stanowiska wskazała na obecność struktur pochodzenia naturalnego i antropogenicznego. Wyraźnie widoczne jest duże zróżnicowanie formalne i wielkościowe zarejestrowanych obiektów. Czytelne są również odmienne sposoby ich rozmieszczenia w obrębie piaszczystej łachy. Uwagę zwracają dwie makrostruktury. Pierwsza z nich jest usytuowana w północno-zachodniej części stanowiska, w postaci niskiego, wyniesionego pasma o szerokości ok. 15–16 metrów. Jego łukowaty układ może wskazywać, że w tym miejscu znajdował się wał (?). Z tymi domniemanymi relikami wału można powiązać rząd jam, stanowiących być może dalszy element umocnień północno-zachodniej krawędzi stanowiska. Na jego odmienność w stosunku do stanowiska w Lipowcu i Sądowlu wskazują dwie koliste struktury w formie niezamkniętych kręgów o średnicy ok. 20 m. Te zagadkowe formy mogą być pozostałościami kurhanów (?) lub innych struktur, które składały się m.in. z rowów. Na zdjęciu zarejestrowano dość duże obiekty, o powierzchni wynoszącej w niektórych przypadkach ponad 100 m². Być może za formę delimitacji przestrzeni osady można uznać rów o łukowatym przebiegu, szerokości 4,5 m i długości 80 m, zadokumentowany w południowej części stanowiska.

TŁO SPOŁECZNO-KRAJOBRAZOWE GRODZISK W MILICZU I SĄDOWLU

O lokalizacji grodów w Miliczu i Sądowlu zadecydowało zapewne wiele różnych czynników społeczno-politycznych, dogodne względy komunikacyjne, jak i potrzeba stworzenia lokalnego ośrodka administracji państwowej, który pozwoliłby na kontrolowanie osadnictwa pomiędzy górnym biegiem Baryczy a jej ujściem do Odry. Wspomniany szlak wodny łączył oba grody z warownią w Głogowie. Zawłaszczenie pełni władzy przez księcia i jego urzędników spowodowało, że mniejsze grody, położone w obrębie czoł opolnych, utraciły, poza pewnymi wyjątkami, rację bytu. Na poziomie archeologicznym można to zaobserwować w porzuceniu idei grodów plemiennych i zastąpieniu ich grodami książęcymi, zbudowanymi w centrum nowo powstałych okręgów – milickiego i sądowskiego. Budowa grodu była nadal przedsięwzięciem długotrwałym, dlatego impulsem do jego powstania rzadko było bezpośrednie zagrożenie, a raczej długofalowe planowanie rozbudowy aparatu administracyjno-terytorialnego. Argument ten w żadnym wypadku nie wyklucza znaczenia militarnego warowni książęcych (!), a wskazuje jedynie na to, że ich główny zamysł leżał w innej

Ryc. 9. Porównanie wektoryzacji wyróżników roślinnych ujawniających relikty osad przygodowych w: A) Miliczu; B) Lechitowie (historyczny Sądowel – wyróżniki roślinne ujawniły także relikty obwałowań i fosy na grodzie); C) Lipowcu; D) Zbliżenie na wycinek zdjęcia lotniczego przedstawiający wyróżniki roślinne na osadzie w Lipowcu (widoczny na zdjęciu „zygzak” to zasypana transzeja z II wojny światowej) (oprac. G. Kiarszys)

sferze. Bez wprowadzenia nowego porządku społecznego niemożliwa byłaby reorganizacja gospodarcza społeczności zamieszkujących podbite tereny, powstanie grup społecznych ukierunkowanych na utrzymywanie dworu książęcego, wprowadzenie nowej organizacji militarnej, religii ani skuteczne zarządzanie tym terenem. W związku z tym, za pierwotny kontekst kulturowy grodów książęcych należałoby uznać sferę socjotechniczną (tworzenie nowych zasad współżycia społecznego), a w dalszej kolejności technomiczną (militarną) oraz ideotechniczną (związaną z ideologią państwa oraz wprowadzeniem nowej religii).

Skupiska osadnicze i centra produkcyjne położone w sąsiedztwie omawianych grodów książęcych rozwinęły się nie tyle wskutek oddziaływania wolnego rynku, lecz przede wszystkim w związku z potrzebami materialnymi generowanymi przez monarchię (szerzej o podstawach gospodarczych państwa piastowskiego np.: Modzelewski 1987; 2000; 2001). Należy je dlatego rozpatrywać jako rezultat centralnego planowania i celowej akcji osadniczej. Poprzez stworzenie zespołów osadniczych koncentrujących

się wokół grodów monarchia sprawowała pieczę nad najistotniejszymi w życiu regionu elementami przestrzeni publicznej – targiem, karczmą, osadami rzemieślniczymi, miejscami eksploatacji surowców, lecz także cmentarzem i kościołem (Zientara 1975, 68–70). W ten sposób w Miliczu i Sądowlu powstał społeczny mikrokosmos, różniący się od osadnictwa okresu plemiennego, a wytworzone w nim reguły przyspieszyły transformację społeczną w omawianych mikroregionach.

Grody książęce w Sądowlu i Miliczu spełniały zapewne także inne zadania. Z racji swego położenia w słabo zróżnicowanym, dolinnym krajobrazie dominowały nad okolicą i ułatwiały jej kontrolę wzrokową oraz uobecniały majestat władcy (np. Kierszys 2015, 101).

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza wykazała, że istnieją przesłanki, by sądzić, że idea małego grodu, zapoczątkowana w okresie plemiennym w określonych okolicznościach mogła być kontynuowana w czasie trwania pierwszego państwa Piastów. Konkluzja ta jest bardzo istotna dla naszych badań, rodzi bowiem ważne pytania o to: czy mamy do czynienia z funkcjonującymi (przeżywającymi się) w ramach państwa starszymi strukturami osadniczymi, czy może z istniejącą niezależnie od państwa, ewentualnie równoległe z nim, organizacją nawiązującą do tradycji plemiennej lub organizacją państwową, która przejęła i wykorzystała starą formę osadnictwa? Możliwość budowy grodów przez lokalne wspólnoty w zmienionych realiach politycznych była już sygnalizowana w literaturze przedmiotu (Kolenda 2011, 60). Inną propozycją wyjaśnienia tego fenomenu może być rozpatrywanie go w kontekście celowych akcji osadniczych podejmowanych przez państwo piastowskie (Teske 2000; Kara 2002). Dotykamy tutaj problemu relacji zależności (władzy) pomiędzy obszarami południowej Wielkopolski i północnego Śląska a domeną piastowską. Być może początkowo obszar ten znajdował się w strefie wpływów, a jego realne podporządkowanie (inkorporacja) nastąpiło później? Dla lepszego zrozumienia przebiegu przemian osadniczych we wczesnym średniowieczu w dorzeczu Baryczy niezbędne jest wyjaśnienie roli, jaką odgrywały te grody w okresie państwowym, na jakich zasadach funkcjonowały i jaki był ich status? W świetle uzyskanych datowań należałoby także uznać, że idea niewielkiego grodu nie może być traktowana w interpretacjach archeologicznych jako wyznacznik chronologiczny, utożsamiany wyłącznie z okresem przedpaństwowym, ponieważ jest ona związana z określoną tradycją kulturową, mającą stosunkowo szerokie ramy czasowe.

Zaproponowane w tym artykule ogólne modele organizacji społecznej, których podstawą są wyniki studiów mediewistów, w części pokrywają się z rezultatami badań archeologicznych, w których wyraźnie można zaobserwować jakościową różnicę pomiędzy organizacją systemów osadniczych w okresie przedpaństwowym i państwowym, głównie jednak związanych z tzw. drugim państwem. Rozróżnienie form osadnictwa ze schyłku „świata plemiennego” i struktur wczesnopaństwowych na analizowanym obszarze wymaga dalszych studiów.

Istotnym problemem badawczym jest interpretacja wyników badań dendrochronologicznych i radiowęglowych. Uzyskane daty wskazują, że mamy prawdopodobnie do czynienia z trzema horyzontami osadniczymi. Pierwszy z nich związany jest z osadnictwem okresu plemiennego (gród w miejscowości Góry i obiekt na majdanie grodziska w Lelikowie, być może pozostałość zabudowy osady poprzedzającej budowę grodu oraz stanowiska w Nabyszycach i Topoli Wielkiej). Drugi wyznaczają daty od połowy wieku X (Kaszowo, Wrocławice, Milicz, Piaski-Rochy, 2 faza stanowiska w Topoli Wielkiej). Powstałe w tym czasie obiekty w literaturze przedmiotu uznawane są za inicjatywę władcy państwa Piastów (por. tab. 1–2). Na istnienie trzeciego horyzontu, związanego z funkcjonowaniem drugiego państwa, przypadają grody we Wrocławicach, Lelikowie, Miliczu i Sądowlu. Spośród nich jednak w źródłach historycznych jedynie te w Sądowlu i Miliczu wymieniane są jako obiekty książęce. Wszystkie te przesłanki wskazują na to, że czas funkcjonowania poszczególnych grodów nie był jednakowy. Istniały obiekty związane tylko z horyzontem plemiennym lub tylko państwowym oraz takie, które można wiązać z tymi dwoma przedziałami czasowymi.

Lepsze zrozumienie omawianych procesów osadniczych zachodzących we wczesnym średniowieczu w Dolinie Baryczy wymaga kontynuacji interdyscyplinarnych badań w kilku różnych zakresach. Niezbędne jest pogłębienie wiedzy dotyczącej organizacji społeczno-politycznej w poszczególnych okresach, ponieważ, jak staraliśmy się wykazać, może ona posłużyć jako narzędzie w interpretacji rezultatów badań archeologicznych. Ze względu na niedostatek źródeł historycznych dotyczących tego zagadnienia wskazane jest wykorzystanie wiedzy teoretycznej oraz sformułowanie hipotetycznych modeli poddawanych weryfikacji, m.in. za pomocą badań archeologicznych. Także same rezultaty badań archeologicznych w sprzyjających okolicznościach mogą stanowić ważne źródło wiedzy na temat organizacji i procesów społecznych. Równie istotny jest kontekst historyczny tworzenia się badanych struktur osadniczych oraz potrzeba określenia precyzyjnej chronologii analizowanych obiektów.

Poza kilkoma wyjątkami omówionymi w tej publikacji, grodziska z Doliny Baryczy są datowane przede wszystkim tradycyjnymi metodami, a ich cezurę należałoby uściślić analizami dendrochronologicznymi. Bez realizacji tego etapu badań nie ma możliwości sprawdzenia słuszności wielu hipotez naukowych. Niezbędna jest także intensyfikacja badań nad wewnętrznym rozplanowaniem grodów, która może pozwolić na bardziej precyzyjne określenie ich funkcji, np. poprzez stwierdzenie obecności warstw kulturowych (lub ich braku), charakterystyki zabudowań w obrębie majdanu lub w strefie przywałowej oraz występowania zabytków. Umożliwi to być może wykazanie, że pomimo swojego formalnego podobieństwa grody mogły być bardziej zróżnicowane pod względem pełnionej funkcji, niż nam się to obecnie wydaje. Jak staraliśmy się wykazać w tym artykule, rozpoznanie zaplecza grodowego, sposobu jego zagospodarowania, odbywającej się na nim produkcji, czy towarzyszących mu cmentarzysk oraz innych obiektów, może także rzucić światło na sposób funkcjonowania całych kompleksów osadniczych. Być może odpowiedź na wiele pytań dotyczących przeznaczenia wczesnośredniowiecznych grodów znajduje się właśnie na

osadach funkcjonujących w obrębie ich bliższego i dalszego zaplecza? Na zakończenie należałoby także stwierdzić, że odejście od tradycyjnego interpretowania wczesnośredniowiecznych grodów jako budowli o przeznaczeniu wyłącznie militarnym może pozwolić na wzbogacenie interpretacji tych obiektów i dostrzeżenie aspektów, które dotychczas były marginalizowane.

LITERATURA

- Arnold S. 1968a. Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII), (w:) *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism.* Warszawa: Wydawnictwo PWN, 233–404.
- Arnold S. 1968b. W sprawie ustroju plemiennego na ziemiach polskich, (w:) *Z dziejów średniowiecza. Wybór pism.* Warszawa: Wydawnictwo PWN, 405–437.
- Binford L.R. 1962. Archaeology as Anthropology, *American Antiquity* 28 (2), 217–225.
- Biermann F., Kieseler A., Nowakowski D. 2014. Grodzisko plemienne w Chobieni gm. Rudna w świetle badań archeologicznych, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia.* Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 269–333.
- Boroń P. 1999. Słowiańskie wiece plemienne, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Bradford J. 1957. *Ancient Landscapes. Studies in Field Archaeology*, London: Bell & Sons.
- Buczek K. 1970. Z badań nad organizacją grodu w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich, *Kwartalnik Historyczny* 77 (1), 2–29.
- Chwiłkowska E. 1979. Wiadomości perskiego pisarza Gardizi'ego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy, *Slavia Antiqua* 25, 141–172.
- Czapla K. 2007. Grodzisko wczesnośredniowieczne w Przedmościu, st. 1, gm. Grębocice, Dolnośląskie *Wiadomości Prahistoryczne* 6, 141–148.
- Czapla K. 2014. Zaplecze osadnicze i gospodarcze grodu głogowskiego, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia.* Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 15–25.
- Chudziak W. 2014. Z badań nad funkcją małych i średnich warowni na obszarze Pomorza, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia.* Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 43–59.
- Darvill T. 1997. *Landscapes and the archaeologist*, (w:) K. Barker, T. Darvill (red.) *Making English Landscapes.* Oxford: Oxbow, 70–91.
- Darvill T. 2001. Traditions of landscape archaeology in Britain: issues of time and scale, (w:) T. Darvill, M. Gojda (red.), *One land, many landscapes.* Oxford: Archaeopress, 33–46.
- Dulnicz M. 1994. Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica, *Archeologia Polski* 39 (1–2), 31–48.
- Grażawski K. 2014. Funkcje militarne grodów monarchii wczesnopiastowskiej na północnych rubieżach państwa, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia.* Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 61–71.
- Groffik A., Kolenda J., Zamelska-Monczak K. 2016. Geofizyczna prospekcja grodzisk w Santoku i Miliczu, (w:) M. Furmanek, T. Herbich, M. Mackiewicz (red.), *Metody geofizyczne w archeologii polskiej.*

- Wrocław: Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Fundacja Nauki „Archeologia Silesiae” 31–34.
- Hensel W. 1959. Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej 3, Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Hensel W. 1980. Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej 5, Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z. 1987. Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej 6, Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A. 1995. Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej 7, Poznań–Toruń.
- Hilczerówna Z. 1967. Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jaworski K. 2005. Grody w Sudetach (VIII–X w.), Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii.
- Kaletynowie M. i T., Łodowski J. 1968. Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kara M. 2002. Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski, *Slavia Antiqua* 43, 45–96.
- Kara M. 2006. Nowe w archeologii Wielkopolski – 15 lat później, (w:) W. Chudziak, S. Moździoch (red.), Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później. Toruń–Wrocław–Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, IAI PAN, 207–244.
- Kara M. 2009. Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne, Poznań: IAI PAN.
- Kara M., Krąpiec M., Teke G. 2006. Wyniki badań archeo-dendrochronologicznych wybranych grodzisk wczesnośredniowiecznych z terenu historycznej Wielkopolski, przeprowadzonych w roku 2005, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 42, 125–144.
- Kiarszys G. 2015. Trzy światy średniowiecza. Iuxta castrum Sandouel, Szczecin: WNUS.
- Kolenda J. 2008. Wczesnośredniowieczny Milicz w świetle wykopalisk, (w:) J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Wrocław: Wydawnictwo IAI PAN, Oddział we Wrocławiu, 9–61.
- Kolenda J. 2011. Wczesnośredniowieczne osadnictwo grodowe pogranicza Śląska i Wielkopolski w świetle analiz dendrochronologicznych, (w:) M. Rębkowski, S. Rosik (red.), *Populi Terrae Marisque*. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 41–65.
- Kolenda J. 2017. Przeszłość wczesnośredniowieczna, (w:) R. Eysymontt (red.), *Atlas Historyczny Miast Polskich, IV Śląska, 7 Milicz*. Wrocław: Wydawnictwo IAI PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, 5–6, 25, 28–29, 48.
- Kolenda J., Seidel-Grzebińska A. 2017. Grody dawnego powiatu milicko-żmigrodzkiego – ich formy, funkcje i losy na przestrzeni dziejów, (w:) I. Kowalski (red.), *Powiat milicko-żmigrodzki w perspektywie historycznej*. Milicz: Fundacja Frankońska, 6–39.
- Kurnatowska Z. 1977. Próba odtworzenia organizacji zarządu terytorialnego Państwa Pierwszych Piastów w Wielkopolsce, (w:) L. Leciejewicz (red.), *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*. Poznań: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 81–91.
- Kurnatowska Z. 1992. Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym, (w:) L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa: Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław: Volumen, 77–98.
- Kurnatowska Z. 1996. Dziadoszanie, (w:) A. Gąsiorowski, G. Labuda i A. Wędzki (red.), *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich VIII/2, 306–308.
- Kurnatowska Z. 1997. Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu, *Slavia Antiqua* 38, 25–38.

- Kurnatowska Z. 2000. Relacje Wielkopolski i Śląska w okresie plemiennym i wczesnopanstwowym, (w:) M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz (red.), Śląsk około roku 1000. Wrocław: IAI PAN, 11–24.
- Kurnatowska Z., Kara M. 2008. Wielkopolska południowa, między Ziemią Gnieźnieńską a Śląskiem, (w:) J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Wrocław: Wydawnictwo PAN, Oddział we Wrocławiu, 158–168.
- Leciejewicz L. 1976. Słowiańszczyzna zachodnia, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lodowski J. 1963a. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie koło Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w 1963 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 6, 40–42.
- Lodowski J. 1963b. Badania sondażowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym koło przysiółka Sądowel, pow. Góra, w 1963 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 6, 40.
- Lodowski J. 1964. Sprawozdanie z badań osady wczesnośredniowiecznej koło Czeladzi Wielkiej, pow. Góra, w 1964 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 7, 34–36.
- Lodowski J. 1972. Sądowel we wczesnym średniowieczu, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lodowski J. 1980. Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI–X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lodowski J. 2000. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Lubielu, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 42, 497–500.
- Lodowski J. 2002. Stratygrafia nawarstwień grodziska wczesnośredniowiecznego w Kruszyńcu, pow. Góra, (w:) C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch (red.), *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Wrocław: Wydawnictwo IAI PAN, Archeologický ústav akademie věd České republiky, 393–395.
- Lodowski J., Szydłowski J. 1992. Śląsk plemienny w świetle źródeł archeologicznych, (w:) L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa: Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław: Volumen, 21–34.
- Łowmiański H. 1970. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e., t. 4, Warszawa: PWN.
- Matuszewski J.S. 1991. *Vicinia id est. poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Młynarska-Kaletynowa M. 1993. Ośrodki kasztelańskie na pograniczu wielkopolsko-śląskim w XII–XIII wieku, (w:) S. Moździoch (red.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: Wydawnictwo IAI PAN, Oddział we Wrocławiu, 31–46.
- Modzelewski K. 1987. *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Modzelewski K. 1992. Nowe formy więzi społecznej na Śląsku w XI–XII wieku, (w:) L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa: Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław: Volumen, 181–193.
- Modzelewski K. 2000. *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Modzelewski K. 2001. Czy opole istniało?, *Przegląd Historyczny* 92 (2), 161–185.
- Moździoch S. 1990. *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Moździoch S. 1992. Konsekwencje gospodarcze przyłączenia Śląska do państwa Piastów, (w:) L. Leciejewicz (red.), *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*. Wrocław: Volumen, 154–179.
- Moździoch S. 2000. Społeczność plemienna Śląska w IX–X wieku, (w:) M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, (red.), *Śląsk około roku 1000*. Wrocław: Wydawnictwo PAN, Oddział we Wrocławiu, 25–71.

- Moździoch S. 2002. *Castrum Munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa: DiG.
- Moździoch S. 2011. „Bodaj się Piastów rządy nam święciły”. *Archeologia o początkach państwa piastowskiego*, (w:) M. Rębkowski, S. Rosik (red.), *Populi Terrae Marisque*. Wrocław: Chronicon, 67–81.
- Nowakowski D. 2008. Wznowienie badań na grodzisku kasztelańskim w Sądowlu (Lechitów, stanowisko 4), gm. Wąsosz, (w:) J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Wrocław: Wydawnictwo IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, 171–211.
- Nowakowski D. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*, Wrocław: IAiE PAN Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza.
- Paroń A. 2008. Ugoda w sprawie kasztelanii milickiej (26 VI 1249), (w:) J. Kolenda (red.), *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*. Wrocław: IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, 97–128.
- Rączkowski W. 2003. Wobec mitu naukowego: gród wczesnośredniowieczny w interpretacji archeologicznej, *Biuletyn historyczny łęborskiego bractwa historycznego i muzeum w Łęborku* 23, 173–188.
- Rączkowski W. 2011. Theory, empiricism and practice: archaeological discourses in a network of dependency and opposition, *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 4, 7–22.
- Rączkowski W. 2012. Metody w archeologii, (w:) S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 367–406.
- Rosik S. 2014. O „rozpoznawaniu” civitas w świecie słowiańskich plemion (tzw. Geograf Bawarski a łacińskie przekazy z XI–XII w.). Uwagi do dyskusji nad kształtowaniem się pojęcia grodu, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*. Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 37–42.
- Strzelczyk J. 2001. *Historia Powszechna. Średniowiecze*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe PAN.
- Teske G. 2000. Ze studiów nad osadnictwem grodowym w południowo-wschodniej Wielkopolsce, *Slavia Antiqua* 41, 107–128.
- Tilley C. 1994. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg Publishers.
- Tyszkiewicz A.L. 1993. Organizacja plemiennie-grodowa a państwowo-grodowa na przykładzie Łużyc i Śląska, (w:) S. Moździoch (red.), *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: Wydawnictwo IAiE PAN, Oddział we Wrocławiu, 7–20.
- Urbańczyk P. 2014. Archeologia grodzisk w badaniach wczesnych państw Europy Środkowej, (w:) K. Chrzan, K. Czapla, S. Moździoch (red.), *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*. Wrocław–Głogów: Wydawnictwo IAiE PAN, Ośrodek Badań Nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, 27–36.
- Zientara B. 1975. *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Żak J. 1977. O studiach osadniczych, *Archeologia Polski* 22, 421–424.
- Żak J. 1985. Uwagi metodologiczne nad problemem osadnictwa, *Studia Metodologiczne* 24, 77–89.
- Żerelik R. 2007. *Dzieje Śląska do 1526 roku*, (w:) M. Czapliński (red.), *Historia Śląska*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 18–120.